

## MIKS: NAVENDEKE DÎROKÎ, 'ILMÎ, TESEWIFÎ Û EDEBÎ

Yakup Aykaç

### KURTE

Di dîroka kurdan de hin herêm yan jî bajar hene ku demeke dirêj ji ilim, tesewif û edebiyatê re navendî kirine. Bajarên bi vî rengî di dîroka edebiyata kurdî de xwedî cihekî taybet in. Gava ku em ji aliyê dîrokê ve li wan bajarên dinêrîn gelek caran rastî navenda mîrekiyan tîn ku Miks yek ji wan e. Miks wekî Cizîr, Bazîd, Colemêrg, Amêdiyê û Rewandizê yek ji wan navendên girîng hatiye jimartin û demeke dirêj jî paytextiya mîrekiya Miksê kiriye. Li dor van zanyariyan, armanca vê xebatê ji aliyê dîroka edebiyata kurdî ve tesbîtîkirina cihê Miksê ye. Di vê çarçoveyê de em bi kurtî li ser dîroka Miksê sekinîn, me berhemên mîmarî yên wekî xan, pire, mizgeft, medrese û tekyaya tesbîtîkirin û herweha alim, mutesewif, edîb û şairên ku ji Miksê derketine bi gişî dan nasîn. Di vê xebatê de me berê xwendina lîteraturê kir û piştî bi rêbazeke teswîrî, bi texeyyuleke cografîk û sosyolojîk herêma Miksê da nasîn. Li dor vê armacê me hewl da ku taybetiyên Miksê yên dîrokî, ilmî, tesewifî û edebî tesbîtî bikin û girînga wê derxin pêş.

**Peyvên Sereke:** Dîroka Edebiyata Kurdî, Mîrekiya Miksê, Nemi-ran, Miks, Hîzan, Îspayîrd, alim û şairên Miksê.

**Yakup Aykaç**, Dr. Araş. Gör.,  
Mardin Artuklu Üniversitesi,  
Yaşayan Diller Enstitüsü, Kürt Dili ve Kültürü  
Anabilim Dalı, Mardin-Türkiye.  
**e-mail:** yakupaykac@artuklu.edu.tr  
**ORCID:** 0000-0002-2602-484X

### Article Type/Makale Türü:

Research Article/Araştırma Makalesi

**Received / Makale Geliş Tarihi:** 09.02.2022

**Accepted / Makale Kabul Tarihi:** 17.03.2022

**Published / Makale Yayın Tarihi:** 31.03.2022

**Doi:** 10.35859/jms.2022.1070581

### Reviewing and Plagiarism:

This article has been reviewed by at least two anonym reviewers and scanned by *intihal.net* plagiarism website.

### Citation/Atf:

Aykaç, Y. (2022). Miks: Navendeke Dîrokî, 'İlmî, Tesewifî û Edebî, *The Journal of Mesopotamian Studies*, 7 (1), 067-102,  
**DOI:** 10.35859/jms.2022.1070581

## Müküs: Tarihi, İlmî, Tasavvufî ve Edebî Bir Muhit

### ÖZ

Kürt tarihinde bazı şehirler ya da bölgeler vardır ki bunlar uzun süreden beri ilmî, tasavvufî ve edebî faaliyetlere ev sahipliği yapmalarıyla adlarından söz ettirirler. Kürt edebiyat tarihi açısından da bu gibi merkezler ayrı bir öneme sahiptir. Bahsi geçen bu merkezler tarihi yönden incelendiğinde buraların çoğu zaman Kürt mirliklerinin yönetim yerleri olduğu görülmektedir ki Müküs de bunlardan sadece biridir. Müküs tarihte Cizre, Doğubayazıt, Hakkâri, İmâdiye ve Revanduz gibi önemli merkezlerden biri olarak varlığını sürdürmüş ve yıllar boyunca Müküs (E)mirlğine payitahtlık yapmıştır. Bu çalışmanın amacı, Müküs'ün Kürt edebiyat tarihi içindeki yerini ortaya koymaktır. Bu bağlamda Müküs'ün tarihi kısaca ele alınmış; han, hamam, kervansaray, köprü, cami, medrese ve tekke gibi mimari yapıların tespiti yapılmış, ayrıca genel olarak Müküs'te yetişmiş Kürt alim, mutasavvıf, edip ve şairler tanıtılmıştır. Bu çalışmada öncelikle literatür taraması yapılmış ve Müküs hakkında toplanan bu bilgiler coğrafi ve sosyolojik bir bakış açısıyla betimsel yöntemle incelenmiştir. Özetle Müküs'ün tarihi, ilmî, tasavvufî ve edebî alanlardaki kültürel öğeleri tespit edilerek bölgenin tarihteki değeri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Kürt Edebiyatı Tarihi, Müküs, Bahçesaray, Müküs Emirliği, Hizan, İspayird, Müküslü edip ve şairler.

## Miks: A Historical, Scholarly, Sufistic and Literary Center

### ABSTRACT

There are some regions or cities in the history of the Kurds that have long been central to science, sufism and literature. Cities like this have a special place in the history of Kurdish literature. Historically when we look at those cities many times actually we come across the center of the emirates one of which is Miks (Muks or Moks). Miks, such as Jazira, Bayazîd, Hakkârî, Amadiya and Rawandiz, is one of the most important centers and has long been the capital of the Kurdish emirate of Miks. The aim of this study is to determine the place of Miks by the history of Kurdish literature. In this context, the history of Miks is briefly discussed, architectural structures such as khan, caravansaray, bridges, mosques, madrasah and takkah have been identified, as well as scholars, sufis, writers and poets who came out of Miks in general have been introduced. In this study we carried out an extensive literature review and then introduced the Miks region in a descriptive way, with a geographical and sociological perspective. With this purpose we have tried to identify the historical, scientific, sufistic and literary features of Miks and to highlight its importance.

**Keywords:** History of Kurdish literature, Miks (Muks or Moks), emirate of Miks, Nemiran, Hizan, Ispayird, writers and poets of Miks.

### EXTENDED SUMMARY

There are some regions or cities in the history of the Kurds that have long been central to science, sufism and literature. Cities like this have a special place in the history of Kurdish literature. Historically when we look at those cities many times actually we come across the center of the emirates, one of which is *Miks* (Muks or Moks). Miks, such as Jazira, Bayâzîd, Hakkârî, Amadiyâ and Rawândiz, is one of the most important centers and has long been the capital of the Kurdish emirate of Miks. Based on this knowledge, the aim of this study is to determine the place of Miks in the history of Kurdish literature. In this context we have pursued questions such as what was there in the Miks by history; how much influence the emirates there have had in the region; whether in Miks we can speak of urban culture; how it was done by architecture and what educational institutions there were. Again around these questions we have followed the scholars, sufis, litterateurs and poets of this region and we have identified them one by one. Such work was needed, because so far no such work has been done about Miks in general, with the perspective of the Kurds, and in the history and culture of the Kurds. Therefore, with this article we wanted to clarify the place and importance of Miks in the history and literature of the Kurds.

Of course some work has been done about Miks in various fields. Among those books “Li Muksê Folklor û Jiyana Rojane” [Фольклор и быт Мокса / Daily Living and Folklore in Moks] (2011) by I. A. Orbeli is the first book. Since Orbeli is a Russian orientalist who came to Miks for 3 months in 1913 to study the language, this work is very important to the Miks culture. S. Hakan’s work on the history of the Miks, “Müküs Kürt Mirleri Tarihi ve Han Mahmud” [History of Miks Emirates and Khan Mahmud] (2002), focuses more on the history of Miks in the 19th century and is deeply rooted in political history. There is also another work about Miks entitled “Bahçesaray Adında Bir Gezege” [A Planet in the name of Bahçesaray] (2003) prepared by M. Masatlı which is essentially a master thesis. In this work the topic is further defined by the titles but their bottom is not filled in and the author does not go deep into the topic. In addition to these books, some articles about some of Miks’s scholars and literatures have been published in journals as outlined in the references section. Also in 2017 we stayed in Miks, Hizan and Ispayird (in the Namirân region) for ten days. During that time we interviewed many scholars and experts and explored historical sites. After these interviews and literature readings about Miks, we wanted to make a historical, scientific, sufistical and literary review about Miks. Therefore we believe that this article, in particular, will fill a large gap in the history of Kurdish literature and give a new perspective to the readers.

This article is a qualitative work. In this article around a historical and social perspective we have tried to dwell on Miks and uniquely explain the scientific, sufistic and literary movements there in a historical and geographical context. In this context, we carried out an extensive literature review, then the relationship between the elements that make up this place and the historical and literary theme of its reflexes is interpreted with the help of two conceptual perspectives. The first of these two views is Mills’s “sociological imagination” that society should be analyzed around a multidisciplinary perspective. According to him, sociological theory requires that society not only be alone, but also take into account what has happened in the historical context. The second view is Harvey’s “geographical imagination” which is essentially based on Mills’s thoughts. According to Harvey, geographic ima-

gination allows people to understand and evaluate the role and importance of place in certain events and experiences, giving a connection between events and their places. Finally, it highlights the impact and importance of place in the occurrence of events and issues and evaluates things in relation to their places. Focusing on these, we tried to explain the subject holistically with the descriptive method in general.

We must point out that this work is limited to Miks and its surroundings. Therefore in this article it has already been evaluated from which stages the history of Miks and its surroundings has passed and its place has been determined by geography. After these observations we found that Miks is located in the region of Nemiran by geography which has had a great influence on Miks by history. We have also found in manuscripts that the name of Miks is recorded as “Qasabātu'l-Muwahhedîn” which also gives us an idea about the identity of this region which is very important. Because there are few cities in the history of cities for which an identity has been defined. Then we focus on the Miks from a scientific and theological point of view. In this context, the madrasas and takkah/lodge that were built in Miks were identified and their importance was shown. These madrasas are: The Madrasa of Mîr Hasân Walî (Madrasa of 'Abdaliyya), the Madrasa and Takka of Arvasiyan and the Madrasa of Taramakh. We then identified the great scholars and sufis who came out of those madrasas and made a great impact with their products, including Mulla 'Alî Taramâkhî (17th c.), Mulla Yûnus Arqatîni (17th c.), Sheikh Muhammed Qutub Arvâsî (18th c.) and Mulla Hashim Miksî (18th c.). After this section, we will focus on the literary side of this area. After the research we have determined which writers and poets lived in Miks: During the reign of Miks emirate there was Faqîh Tayrân (17th c.) and Wadâ'î (18-19th c.); at the end of the Ottoman Empire, Lakher (19-20th c.), Bayâz (19-20th c.) and Hamzâ Miksî (19-20th c.); after the Ottoman Empire, Mîrê Zirâv, Naci Orhan and Ibrahim Sunkur. Again we found that Miks's scientific, sufistic and literary medium has also had a great impact on its surroundings. As we have already said Miks enters the region of the “Namirân”, which is equally rich in science, theology and literature. So when we look at the region of the Namirân, we see that many scholars and writers have come from there, some of whom are: Mulla Husayn Bâtaî (18th), Aghâok Bedârî (18th c.), Sulaymân Hizânî (19th c.), Sheikh Musharraf Xunokî (20th c.), Sheikh Mounawar, Sheikh Muhammad Nûrî. When we look at those poets in general, we see that out of the four most important classical Kurdish literature poets and writers, two of them came from that region, one of whom is Faqîh Tayrân and the other is Mulla Husayn Bâtaî. Therefore, the Nemiran region in general, and the Miks region in particular, is a very important literary center in classical Kurdish literature. However in the nineteenth century with the Ottoman centralization, the emirates disappeared and therefore the various institutions and agencies of the Kurdish emirates could no longer function without support. It therefore lagged behind scientifically, theologically, sufistically and literarily. But despite this negative atmosphere, cultural and scientific side of Miks and sufistic and literary background of it continued. With the establishment of the Republic, with the laws against the takkah and the madrasas, with the construction and relocation of new centers it was not given importance and became more unpopular just like Bayâzîd, Mayyâ Fariqîn, Jazira, Hakkârî, Hizân and other cities.

## Destpêk

Navê Miksê berî serdema Îslamîyetê, di çavkaniyên latînî de wek “Moksoene”, di yên Bîzansî de wek “Mœeks” derbas dibe. Li gor îdiayên hin etîmologan rehên vê peyvê ji “Moks”ê tê ku ew jî zimanê bavûkalên pêşî yên qewmê gurciyan e; li gor hinekan jî bingeha wê bi zimanê ermenî ye ku ji peyvên wek “Mokk” û “Mogkh” dariştiye ku helbet di rastî û heqîqeta wan etîmolojiyan de lihevkirineke teqez çênebûye (Marciak, 2017: 223). Îro navê Miksê, di resmîyetê de wek “Bahçesaray<sup>1</sup>” hatiye guherandin ku li gor teqşîmata îdarî yek ji wan sêzdeh navçeyên Wanê ye. Li rojhilata Miksê, navçeyên Westan (Gevaş) û Şax (Çatak) a Wanê, li rojavaya wê Hizana Bedlîsê û li başûr-rojavaya jî Xesxêr (Berwarî) ya Sêrtê cih digire. Miks û derdora wê, ji ber rêzeçiyayên Şehab ku dirêjahiya çiyayên Torosê yên başûr-rojhilat in, ji aliyê erdnîgarî ve têkiliya wê ji hewzeya Behra Wanê qut bûye. Ew bajar, li ser geliyekî ava bûye ku ji biniya wê re çemê Miksê derbas dibe û diçe digihîje çemê Dîcleyê (Sami, 1854: 4369). Herweha derdora wî bajarî bi rêzeçiyayên bilind ên wek Axîrov<sup>2</sup>, Arnos û Krapêt ve dorpêçkiriye ku mîna şûreyekê dora wê girtiye (Hakan, 2002: 7).

Ji ber ku ev herêm bi çiyayên bilind û asê dorpêçkirî ye û ev çiya jê re bûne tixûbên siruştî, lewma jî ji herêmên din veqetiyaye û bûye hewzeyeke girtî. Jixwe vê girtîbûna hewzeyê, bi awayekî ji awayan rengê xwe daye xwarin û vexwarin, cil û berg, şîn û şahî, çîrok, destan û metelokên vê herêmê û lewma jî ev herêm ji cîran û derdorên xwe veqetandiye. Helbet rewşa Miksê ya cografîk di serdema navîn de gelek avantaj bi xwe re anîne ku em dikarin beriya her tiştî bibêjin ku ew jî ewlehî bûye. Digel van, mîrên ku bûne rêvebir û serekê mîrektiyê, di rêvebirinê de bi siyaseteke serkeftî gav avêtine û piştgirî dane jiyana ilmî, tesewifî û edebî. Gava ku em li dîroka Miksê dinêrin, dibînin ku ji aliyê erdnigariyê ve li tenîştî mîrektiyên Ezîzan-Botan, Şenbû-Hekkarî, Bedlîs û Hîzanê cih girtiye ku herçar jî di serdema navîn de mirektiyên xurt û navdar bûne. Vê yekê jî kiriye ku têkiliyeye ilmî, edebî û kulturî di navbera wan mîrektiyên de çê bibe. Mîrov dikare bibêje ku ji ber van sedeman, Miks di dîroka kurdan de bûye navendeke girîng.

Di vê nivîsarê de li dor nêrîneke dîrokî û civakî me hewl da ku li ser Miksê rawestin û bi awayekî yekpare tevgerên ilmî, tesewifî û edebî yên li wir di çarçoveya dîrokî û cografîk de rave bikin. Di vê çarçoveyê de têkiliya di navbera hêmanên ku vê avahiyê pêk anîne û temaya dîrokî û edebî ya refleksên wê, bi alîkariya du nêrînan têgehî hatine şîrovekirin. Ji van herdu nêrînan ya ewil “texeyyula sosyolojîk” a Mills (2016: 16) e ku divê civat li dor nîrxandîneke pîralî bîn analîzkirin. Li gor wî, texeyyula sosyolojîk hewce dike ku gel/civat ne bi tena serê xwe ve, herweha digel wan tiştên ku di seyra tarîxî de qewimîne li ber çavan divê bê girtin û nîrxandin. Mills diyar dike ku (2016: 17) di nas-kirin û analîzkirina civatan de divê lêkolîner biçe ser dîrok û jînenîgariya wan, yan na, wê demê mirov nikare bibêje ku ew xebat bi temamî çûye serî û tekamul bûye. Bi giştî ji bo hemû herêm û bajaran, herweha li ser Miksê, vê nêrînê ji aliyê ilmî, civakî, tesewifî û edebî ve ji bo têgihîştina herêma Miksê rê nîşanî me daye.

---

1 Di 20ê Kanûna Pêşîn a 1920an de li Enqerê di meclîsa ewil a Tirkîyeyê de guhertinên qanûnî hatine rojevê. Hin daxwazên ku derbarê guhertina navên gund û bajaran de di sala 1922an de hatine bicihanîn. Li gor wan qanûnan Miks jî bûye “Bahçesaray” (Gül û Özdemir; 2013: 4-5). Lêbelê ev nav îro di nav xelkê Wan û Hekkarîyê de çî bi kurdî û çî jî bi tirkî, cih negirtiye û gelek kêmtê gotin. Heçî navê wê yê kurdî ye, di bilêvkirina wê de hin guherto hene wekî “Muks” an jî “Miks”, di tirkî de jî wek “Müküs” cihê xwe girtiye.

2 Gundên derdora Axîrov dibin du qisim ku qisimê ji wan jî vî çiyayî re dibêjin Hesamsêr, qisimê jî dibêjin Hesûbeşîr.

Nêrîna duyem jî “texeyyula cografîk” a Harvey e ku di eslê xwe de xwe dispêre hizra Mills. Li gor Harvey, texeyyula cografîk dihêle ku mirov têgihîştin û nirxandina di hin rûdan û serpêhatiyên de rol û girîngiya cih û mekanê fehm bike, têkiliyek di navbera rûdan û mekanên wan de dayne. Axir di qewimandina rûdan û meseleyan de bandor û girîngiya cih û mekanê derdixwe pêş û tiştan bi mekanên wan re dinirxîne. Helbet gotina navdar a Îbnî Xeldûn “cografya qedere” bal kêşaye ser erdnîgariyê ku ew bandoreke mezin li jiyana civat û kesayetan dike. Herçiqas şert û mercên erdnîgarî tesîreke muhîm li ser jiyana her civakê bike jî, mirov dikare bibêje di herêma Miksê de bêtir xwedî roleke sereke ye. Erdnîgariya çiyayî û asê ya herêma ku gelê Miksî lê dijîn, şert û mercên avhewayê yên bi zivistanên dirêj û dijwar, kiriye ku çandê xweser çêbibe. Îro jî di nav civatên derdorê de herêma Miksê bêtir girêdayî çand û kultura xwe ye û guherîna wir li gor cihên din hêdîtir dixuyê.

### 1. Kurtedîroka Herêma Miksê

Di serdema Ûrartûyan de Miks, ji aliyê nêzîkbûna paytext Tûşbayê (navê kevn ê bajarê Wanê) û cihê xwe yê stratejîkê ve cihê girîng bûye. Piştî em dibînin ku di berhema “Vegera Deh Hezaran” [Anabasis] a Ksenophon (kd. BZ. 354) de hatiye saloxdan, di nav welatê Karduxiyên de cih girtiye. Ev herêm di serdema Romayê de wek eyaleta “Moxoene” di nav sîstema îdarî de cih girtiye ku hin caran li ser tixûbê rojhilatê Romayê bûye baregeheke girîng. Lêkoler Sinclair (1989: 366) jî di vê meseleyê de diyar kiriye ku mirov nikare bi awayekî tam û têkûz tiştêkî bibêje ka tixûbê Roma û Persan di kê derê de derbas dibû. Ji ber ku li gor peymanê Moxoenyê ku di sala 363an de hatiye çêkirin, ev herêm di bin himayeya Persan de dixuyê. Li gor çavkaniyên ermenan, hewzeya derdora behra Wanê ku Miks jî tê de bû, heta sedsala VII-an ji aliyê prensên ermenan ve di bin hukûmdariya xanedaniya Vaspûrakan de hatiye birêvebirin. Bi hatina artêşa Îslamê re ev herêm ketiye destê Ebbasiyan (Demirkent, 1992: 236; Hakan, 2002: 10).

Di sedsala X-an de di cografyaya berfireh a kurdan de tewaîfu‘l-mulûkên kurdan ên wekî Şeddadî, Hesenweyhî, Hezbanî, Rewwadî û hinekên din ala desthilatdariyê girtine destê xwe. Hukûmeta Merwaniyan (983-1085) jî ji Xoyê heta Ruhayê tixûbê xwe danîbû ku wê demê herêma Miksê jî di nav wê de mabû. Di sedsala XI-an de bi hatina moxol û oxizan li wê herêmê hevsengiyên etnîkî û siyasî guherîn. Selçûqiyên mezin (1037-1194) di sehayê gelek berfireh de hakimiyeta xwe danî ku encama vê yekê de hukûmeta Merwaniyan ji holê rabû. Di sedsala XII-an de împaratoriya Eyyûbiyan (1171-1341) ava bû. Vê carê jî Miks û derdora wê girêdayî navenda Xelatê bû. Di sedsala XIII-an de bi êrişên moxolan, war û welatê kurdan jî tê de, erdnîgariya mezin a Îslamê rastî bobelateke nedîtî hatibû. Eyyûbî jî holê rabûbû û li Îran, Kurdistan û Anatolyayê dewleta Îlxaniyan (1256-1353) hakimiyeta xwe ava kiribû. Bi hatina Îlxaniyan re li axa berfireh a kurdan gelek tiştên nû çêbûn ku yek ji wan jî sînorên nû yên navbera bajar û herêmên kurdan bû. Helbet ew sînorên nû li gor dabeşkirina îdarî ya Îlxaniyan hatibû danîn ku bi vî şiklî bac û xerac hêsantir dihatin berhevkirin. Di dawîya sedsala XIII-an de bi qelsbûna Îlxaniyan re hêdî hêdî mîrekiyên kurdan derketin meydanê. Bi hilweşandina Îlxaniyan re jî, êdî mirov dikaribû behsa mîrekiyên kurdan bike ku her yekê jî wan di herêma xwe de desthilatdariya xwe ava kiribû (Aykaç, 2020: 96). Piştî hilweşandina Îlxaniyan valahiya iqtîdarê çêbûbû ku digel mîrekiyên kurdan baqiyeyên Îlxaniyan jî gelek bûn. Herweha gelek eşîrên koçer ên bermayiyên moxol-turkmenan li mêrg û zozanên bibereket pezên xwe diçêrandin ku cardin venegeriyabûn hêla

Îranê. Jixwe piştê jî ji wan êl û eşîrên bermayiyên Îlxaniyan, eşîr-dewletên Qereqoyinî (1380-1469) û Aqqoyiniyan (1378-1508) derketibûn holê. Wan herdu dewletên eşîrî sînorên xwe gelek berfireh kiribûn ku em dikarin bibêjin hemû axa kurdan ketibû bin destê wan. Piştî wan jî Sefewiyan desthilatdariya xwe ava kiribû ku demeke kurt be jî mîrekiyên kurdan di bin hukûmdariya Sefewiyan de cih girtibû. Osmanî di sala 1514an de bi şerê Çildêranê re Sefewî têk biribû ku di encama wî şerî de di nav du salan de her yek ji mîrekiyên kurdan, leşkerên Sefewiyan ji axa xwe derxistibûn. Piştî bi rêkeftina mîrekiyên kurdan û dewleta Osmanî, serdemeke nû ji bo kurdan dest pê kiribû. Mîrekiyên kurdan di bin sistema îdarî ya Osmanî de wek senceqên “yurtluk-ocaklık” û “senceqên hukûmet” hatibûn dabeşkirin ku di hundirê karûbarên mîrekiyê de serbestiyetek ji bo kurdan hebû (Aykaç, 2020: 153-157).

Di Şerefnameyê de jî hatiye diyarkirin yên ku cara ewil hatibûn damezirandin wekî mîrekiyên Şenbû, Ezîzan, Bedlîs, Behdînan, Baban û Erdelan bûn ku li ser navê xwe sikke çap kiribûn, xutbe dabûne xwendinê û li gelek cihan wek nîşaneyên desthilatdariya xwe berhemên mîmarî dabûne avakirinê. Piştî wan mîrekiyan di asta duyemîn de hin mîrekiyê hebûn ku di herêmên xwe de serxwebûna xwe bi dest xistibûn lêbelê li ser navê hukûmdarên ku girêdayî wî bûn, sikke dabûn derbandin. Di koma sêyem de jî ew mîrekiyê hene ku li ser navê xwe ne sikke dabûn çapkirinê û ne jî xutbe dabûn xwendinê. Îcar, li gor vê senifandina Şeref Xan, mîrekiya Miksê dikeve nav koma duyem. Herçiqas roja îro li ser navên mîrên Miksê sikke li ber destan tunebin jî, lê hin sikkeyên ku li Miksê li ser hukûmdarên Osmanî hatibûne derbandin peyda bûne (Bnr. Pêvek 4). Ev jî nîşanî me dide ku di wê serdemê de li Miksê ji bo çapkirina sikkeyan derbxaneyek hebû ku ev zanîn ji vî aliyê ve girîngiya Miksê zêdetir dike. Ji bilî van, li gor Şeref Xan, di erdnigariya fireh a “Nemiran” de dibêjin, hersê mîrekiyê anku Hîzan, Îspayîrd û Miks ji yek bavî dihatin ku piştê di navbera sê birayan de hatiye parvekirin (Şeref Xan, 1860: 211).

Di serdema Osmanî de di sedsala XVIII-an de bi bandora Ewrûpayê û di sala 1839an de bi daxuyaniya fermana Tanzîmatê re li sistema dewletê de tevgerên navendîbûnê lezelez tê meşandin. Em dibînin ku wê demê mîrekiyên kurdan ji vê yekê nerihet dibin ku yek ji wan jî mîrekiya Miksê ye. Mîrekiya Miksê di nîveka ewil a sedsala XIX-an de li hember paşayê Wanê hêz û qeweta xwe her ku diçe zêdetir dike ku vê prosesê bi Şêxî Begê<sup>3</sup> mîrê Miksê re dest pê kiriye. Ew ji bilî navend û derdora Miksê, navçeya Westan û dora wê jî digire bin hakîmiyeta xwe û birayê xwe Xan Mehmûd jî datîne ser rêvebiriya wir (Hakan, 2002: 41-42). Xan Mehmûd di dîroka siyasî ya Miksê de cihekî girîng digire. Çunkî sînorên mîrekiya Miksê di serdema Xan Mehmûd de têra xwe berfirehtir dibe, Wan û kela Xoşebê dikeve destê wî. Bi gotineke din tenê bakurê Wanê di bin kontrola paşayê Wanê de dimîne, ji bilî wê her der dikeve bin hukûmeta Xan Mehmûd (Bnr. Shiel, 1836: 64-70). Dîroknaş Verheij diyar dike ku di nîveka sedsala XIX-an de herçiqas Wanê di fermiyetê de rêvebiriya Miksê kiribe jî lê di pratîkê de Miksê desthiladarî û rêvebiriya Wanê kiriye (Verheij, “Müküs/Moks Beyleri”). Herweha li hember siyaseta navendîbûna Osmanî, Xan Mehmûd digel Mîr Bedîr Xan (ê mîrê Cizîrê) û Nûrullah Beg (ê mîrê Hekkarî) di navbera xwe de peymanek çêdikin, lê dawîya dawî, li hember artêşa Osmanî

---

3 Çava ku me diyar kir li Miksê bîr/hafizeya civakî gelek xurt e û rûdanên ku qewîmîne zû bi zû nayên jibîrkirin û hertim tînen vegêran. Yek ji wan jî kuştina Şêxî Begê mîrê Miksê ye. Şêxî Beg ji aliyên neyarên wî bi hileyekê tê kuştin ku Adile Xanim a hakîma kela Şaxê di wê fêlê û lîstîkê de cih digire. Ev çîrok di wê herêmê de gelek navdar e ku Mela Mehmûdê Bazidî (1797-1867) jî di berhema xwe ya “Camî'eya Risaleyan û Hikayetan bi Zimanê Kurmancî” de behsa wê meseleyê kiriye û wek çîrok neql kiriye (Bazidî, 2010: 69-71).

têk diçin. Xan Mehmûd jî bi mîrên din re sirgun dibe (Hakan, 2002: 104). Bi vî awayî di dîrokê de deftera mîrektiya Miksê tê girtin.

Gava em bi çavê îdarî li mîrektiya Miksê dinêrin dibînin ku wekî hemû mîrektiyên kurdan, mîrektiya Miksê jî di heman prosesê re derbasbûye. Di teqşimata îdarî ya Osmanî de wek senceqa “yurtluk-ocaklık” hatiye qeydkirin. Di navbera salên 1558-1576an de li gor qeydên “Sancak Tevcih Defteri”ya 1565an Miks li ser eyaleta Wanê wek “senceq” hatiye qeydkirin. Di navbera salên 1575-1585an de li gor qeydeke “Sancak Tevcih Defteri” li ser eyaleta Wanê wek “lîva” hatiye qeydkirin. Li gor qeyda “Sancak Tevcih Defteri”ya 1631-1632an jî di teqşimata îdarî ya Wanê de wek “Liva-i Müküs” hatiye qeydkirin (Kılıç, 1997: 121-128). Di sala 1655an de Evliya Çelebi (2000: 112) jî Miks wekî yek ji 37 sancaqên eyaleta Wanê nîşan daye. Di çavkaniyeke din de jî cihê Miksê di teqşimata îdarî de di sala 1597an de bi ser Wanê ve wek senceq, di sala 1855an de bi ser Wanê ve wek qeza, di sala 1865an de di bin teqşimata îdarî ya eyaleta Erziromê de bi ser Wan-Hekkariyê ve wek qeza, di sala 1882an de bi ser qezaya Westanê ve wek nehîye, di sala 1924an de bi ser navçeya Westanê ve wek nahiye û di sala 1990î de jî bi ser Wanê ve wek navçe hatiye qeydkirin (Sezen, 2006: 376). Di sala 1846an de bi hilweşandina mîrektiya Miksê re di sala 1862an de di sîstema îdarî de wek qeza xuya dike. Di sala 1902an de jinûve sazkirina sîstema îdarî re vê carê bi ser Şaxê ve wek nehîye hatiye girêdan. Piştî damezirandina komarê re di sala 1932an de bi Westanê ve, di navbera salên 1958-1964an de bi Xesxêra Sêrtê ve, di sala 1964an de dîsa bi Westanê ve hatiye girêdan. Herî dawî di sala 1987an de wek navçe bi ser Wanê ve di sîstema îdarî de cihê xwe girtiye (Masatlı, 2003: 9-10).

### 1.1. Nemiran: Cihê Şêr û Pilingan

Şerefxanê Bedlîsî di berhema xwe Şerefnameyê de beşa çaran ji bo hukûmdar û mîran dabîn kiriye. Wî ev beş kiriye sê qisim ku ew jî bi rêzê Hîzan, Miks û Îspayîrd in. Şeref Xan (1860: 211) gava ku behsa wê herêmê dike bi taybetî li ser eşîra vê herêmê di sekine ku ew jî “Nemiran” e. Ew li ser reh û rîçalên vî navî di sekine û weha rave dike:

Gava ku di nav eşîr û qebileyên de kesekî xwedî ulûfe (destheq) wefat dikir, serekê welêt bêyî ku ji wê ulûfeyê bibire, dîsa li mîratgîrên wî belav dikir. Bi vî awayî ew ê wefatkirî her wekî qet nemiriye, di rewşa wan a aborî de tu kêmbûn û guherînek pêk nedihat. Lewma jî ji wan re “Nemiran” hatiye gotin.

Şeref Xan diyar dike ku ev eşîra ku li herêmê serdest bû, di rêvebirina mîrektiyê de, bi gelek eşîrên din re di safîkirina alozî û tevlihevîyên mîrektiyê de kedeke mezin daye (1860: 211). Îro di wê herêmê de du baweriyên sereke yên vî navî hene. Ji wan a ewil ew e ku egîd û mîrxasên wî welatî gelek dilêr û şervan bûne û tîrsa wan ji mirinê nebûye. Lewma jî wan re bi erebî gotine “nemir” anku “piling”. Herweha paşgira “-an”ê jî di kurdî de ji bo pirjimarîyê hatiye lê zêdekirin. Li gor nêrîna duyem di wê herêmê de de kesên giregir, axa û eşrafên eşîran têra xwe camêr, destvekirî û ehlê dayînê bûne. Lewma di war û welatê xwe de gelek medrese, rê, pire û weqfiyeyên curbicur ava kirine ku bi wan xizmetan nav û nîşanên wan hîç nemirine. Lewma ev nav li wan hatiye danîn (Mele Hesênê Hîzanê, hevpeyvîn, 17.09.2017). Bi kurtî em dikarin bibêjin ku hemû sîfeten Nemiran, bi mîrektiya Miksê jî hebûn, çunkî Miks perçeyeke ji wê herêma mezin bû.



## 1.2. Miks: Qesebetu'l-Muwehhdîn

Di seyra dîrokê de bajarên girîng li gor nîrxên exlaqî yên ku bi dest xistine û xisletên wan, bi hin sifetan ve hatine binavkirin. Helbet li ser van xisletan, wate û nîrxên wan bajarên tê fehmkirin. Bo nimûne di Qur'ana Pîroz de (En'am, 92; Zuxruf, 31) ji bajarê Mekkeyê re "Ummu'l-Qura" hatiye gotin ku tê wateya "dayika bajarên". Digel vê zêdenavê Bexdayê wek "Medinetu's-Selam" û yê Stenbolê jî wek "Der-Se'adet" hatiye danîn ku dema ev nav û sifetên xwendin, yekser ev bajarên tîniş mirov. Bi rastî xwendinên ku li ser sifetên bajarên tîniş danîn, taybetmendiyên bajarên ên ku derdikevin pêş bi awayekî nepen ji mirovan re radigihînin. Îcar, Miks di seyra dîrokî de hem ji aliyê ilmî û zanistî hem jî ji aliyê edebî ve, nemaze di nav erdnîgariya kurdan de, gelek caran bûye navendeke girîng. Lewma em dibînin ku jê re "Qesebetu'l-Muwehhdîn" hatiye gotin (van Koningsveld û al-Samarrai, 1978: 22-23) ku bi kurdî em dikarin weha wergera vê sifetê bikin: "Bajarê kesên ku yekitiya Xwedê dizanin" (Bnr. Pêvek 2/Destnivîs 1). Dema em ji vê sifetê xwendineke biçûk dikin hingê dibînin ku Miks di rabirdûya xwe de wekî bajarekî biçûk, xwedî civakeke dîndar bûye. Bêguman di avabûna nasnava "Qesebetu'l-Muwehhdîn" a Miksê de medrese û tekyayên wî bajarî roleke mezin daye ser milên xwe. Ji ber ku medrese bi tena serê xwe bûne çavkaniya ilim û zanîne; herweha tekyayên û dergahên jî bûne çavkaniyên sereke yê tesewif û terîqetan. Şerefnameyê (1860: 210-211) derbarê beşa Hîzanê de, ku şaxeke Nemiran e, weha gotiye:

Ji ber ku di nav xelkê din ên bajarên Kurdistanê de xelkê vî welatî jî bo nimêjê ji tevan zûtir rabûne û barê xwe dane baregeha Rebbê xwe, dua kirine, xwe ji gunehan parastine, bi bîr û bawerî gelek girêdayî dîne xwe bûne... Li gor qenaeta xelkê, gelek mirovên qenc û dostê Xwedê hatine vir, lewma jî çî kesê li vir duayan bike, duayên wan di cih de qebûl dibe...

Pênase û agahiyên bi vî rengî di serdema navîn de bi giştî derbarê herêma Nemiran de, bi taybetî derbarê bajarê Miksê de agahiyên girîng dide me û piştgirî dide teza me.

## 2. Miks ji aliyê 'Ilmî û Tesewifî ve

Bi nîveka sedsala XIII-an re wek tê qebûlkirin, mîrekiyên kurdan ji aliyê sazîbûnê ve ber bi tîkûzîbûnê ve çûne. Di serdema Qereqoyiniyan de jî wê rewşa çê dom kiriye lê di serdema Aqqoyinî û Sefewiyan de berevajiyê vê yekê, tu pêşveçûnek çênebûye. Bi şerê Çildêranê re serdemeke nû ji bo mîrekiyan û ji bo edebiyata kurdî ya klasîk dest pê kiriye. Çunkî em di vê serdemê de rastî xurtbûna edebiyata kurdî ya klasîk tîniş ku gelek şairên wek Melayê Cizirî, Feqiyê Teyran, Şêx Şemsedîn Exlatî, Ehmedê Xanî, Melayê Bateyî di vê serdemê de gihastine. Di vê serdemê de li temamê mîrekiyan wekî xan, himam, karwanseray, rê, pire, medrese, tekyayên, weqfiyayên û gelek avahiyên mîmarî avabûne. Vê yekê rê li ber zindîbûn û bazirganiya di navbera gund û bajarên de vekiriye, ji aliyê kulturê ve jî alîkarî pê kiriye. Bo nimûne yek ji mîrên ewil ê mîrekiya Miksê, Mîr Hesenê Welî di navbera Miks û Westanê de xanek<sup>4</sup> avabû ku kiriyê û li navenda Miksê jî li ser navê xwe medreseyek daye çêkirinê. Di sala

---

4 Roja îro di nav xelkê Miksê de ew xan hê jî bi navê "Xana Mîr Hesen" tê naskirin. Zimannasê rûs Î. A. Orbelî (2011: 40) di bîranînên xwe de diyar kiriye ku di sala 1911ê de gava ji bo lêkolîna qadê çûye Miksê, hingê şevêkê di wê xanê de maye. Li gor gotinan ew xan heta salên 1915an xizmet daye. Ji bilî vê xanê, li Miksê du xaniyên din jî hene ku yek li ser rêya Westanê di gundê Arpêtê de ye ku jê re dibêjin "Xana Pûtê"; ya din jî li ser rêya Şaxê ye ku jê re dibêjin "Xana Dudêr". Herduyên dawiyê wêran bûne lê Xana Mîr Hesen hê jî li ser piyan e (Talay, 1998: 182-183; Mela Muhemedê Gulnar, hevpeyvîn, 18.12.2017).

1595an de mîrekî din ê Miksê, Mîr 'Evdal li navenda bajêr bi navê Pira Sor<sup>5</sup> (Pêvek 3/Wêne 1-2) ava kiriye ku hê jî li ser piyan e. Dîsa wî mîrî li navenda bajêr Mizgefta Sor (Pêvek 3/Wêne 9) ava kiriye ku îro nivîşteka wê wenda ye, lewma avabûna tarîxa wê tam nayê zanîn. Kevir û kêlikên ku li goristana bajarê kevn a Miksê peyda dibin, xwedî nirxeke hunerî ne ku di destnîşankirina asta bajarvaniyê de xaleke girîng e<sup>6</sup> (Pêvek 3/Wêne 10). Ji bilî van, piraniya xaniyên vê herêmê duqatî ne û di xemilandina xaniyan de ji hilberîn û nexşebendiya gûzê sûd hatiye wergirtin. Ji ber van tiştan bi rihetî dikarin bibêjin, ew xebatên hunerî nîşan didin ku li vê navendê kultureke estetîk û hunerî çêbûye û çanda bajarvaniyê di Miksê de bi her awayî xwe nîşan daye<sup>7</sup>. Herweha wan veberhênanên ku di warê mîmariya sivil de hatine kirin, herêma Miksê kiriye navendeke cazîb<sup>8</sup>. Em dikarin bibêjin ku van hemûyan rasterast an jî nerasterast di pêşketin û geşedana ilmî, zanistî, tesewifî û edebî ya Miksê de roleke mezin listine.

## 2.1. Medreseyên Kurdan li Miksê

Di dîrokê de hemû desthilatdaran ji bo hebûn û beqaya xwe girîngî daye xwendin û perwerdeyê. Ji bo vê yekê jî li herêmên xwe saziyên perwerdeyê vekirine ku di rêza ewil de medrese cih digirin. Di vê çarçoveyê de gava ku mirov li mîrektyên kurdan dinêre heman tiştî bi hêsanî dikare bibîne. Bo nimûne medreseya Sor û medreseya Mîr 'Evdal li mîrektya Ezîzan; medreseya Qubad Xan (Qubbexan) li mîrektya Behdînan; medreseya Mîr Êzdîn Şêr û medreseya Zeynel Beg li mîrektya Hekkariyê; medreseya Dawudiye li mîrektya Hîzanê hin ji wan medresayan in ku bi destê mîrên kurdan hatine avakirin. Li Miksê di seyra tarîxî de em rastî sê-çar medreseyên girîng tên ku li vir bi awayekî giştî em ê li ser wan bisekinin û bidin nasandin.

76

### 2.1.1. Medreseya 'Ebdaliye yan jî Mîr Hesênê Welî

Ev medrese bi ihtimaleke mezin ji aliyê Mîr 'Ebdal Xan hatiye avakirin. Mîr 'Ebdal di dîroka mîrektya Miksê de wek mîrê ewil tê zanîn, lewma şecereya mîrên Miksê bi navê wî dest pê dike, lê derbarê wî zêde agahî nîne (Bnr. Pêvek 1). Navê Mîr 'Ebdal Xan di Şerefnameyê de jî derbas dibe. Îhtimaleke mezin kurê Mîr 'Ebdal Xan medrese berfirehtir kiriye û navê xwe daniye ser<sup>9</sup>. Îhtimaleke din jî ew e ku Mîr Hesên, hem rêvebiriya mîrektyê kiriye û hem jî di medreseyê de muderrîstî kiriye.

---

5 Di nivîşteka pira Sor de weha dinivîse: Ev pir di sala 1042/1595an de di dema Mîr 'Evdal de bi destê hostayên Murad Xoco û Karapêt Xoco ve hatiye avakirin (Orbelî, 2011: 48).

6 Li ser kêlika merqeda Feqiyê Teyran hatiye nivîsîn ku ev kêla neqîşandî ji aliyê kesekî bi navê Îbrahîmê Miksî ve hatiye çêkirin (Adak û yd, 2014: 118). Ev jî nîşan dide ku wê demê li Miksê xebatên hunerî yên wekî çînerî û neqîşandina kêvir, mermer û hunerên bi vî rengî hebûn û di wê sehayê de gelek hoste jî gihîştine.

7 Orbelî (2011: 40, 55, 56) di gera xwe ya Miksê de derbarê mîmariya vê herêmê de agahiyên girîng dide. Di xatiratên xwe de ew bi dirêjahî behsa xaniyên duqatî yên xweşik dike, pesnê derî û pencereyên wan xaniyan dide ku ji darên gûzê bi hostatiyeke mezin hatine çêkirin û li tu deverê nayên dîtin. Herweha wî diyar kiriye ku li Miksê bazarek zindî heye û her hefte ji derve perçe, qûmaş, cil û bergên pir taybet tên vir. Herweha îfade kiriye ku xelkê gundekî Miksê tenê bi çêkirina pêlavan debara xwe dikin û pêdiviya pêlavan a Miksê û derdora wê, pêk tînin. Belê ev hemû pêkve nîşan didin ku Miks xwedî kultureke taybet a bajarvaniyê ye.

8 Tevî ku em di çavkaniyên nivîskî de nikaribin bigihîjin wê zanîne, ji aliyê hemû xelkê Miksê ve tê gotin ku Molla Camî (1414-1492) yê meşhûr, hatiye vî bajarî, nêzîkî sê mehan di medreseya Mîr Hesênê Welî de maye û 40 rojan jî li "Serê Kaniyê" (cihê ku çemê Miksê dizê) ketiye inziwayê (Mela Muhemedê Gulnar, hevpeyvîn, 12.11.2017).

9 Em navê medreseya Mîr Hesênê Welî piştî hilweşandina mîrektyan di qeydan de dibînin. Bo nimûne Seîdê Nûrsî di "Tarîxçeyê Heyat" a xwe de behsa medreseya Mîr Hesênê Welî jî dike ku cihê wê jî wek navenda Miksê diyar kiriye (Abdurrahman, 1335: 8). Ji bilî vê, di îcâzetnameya Mela Resûlê Ervasî de ku di 10 Cemaziye'l-Ewwel 1328 (20.05.1910) de wergirtiye, dîsa navê wê medreseyê wek medreseya Mîr Hesênê Welî derbas dibe (Istanbul Meşihat Arşivi, No: IST.MFT.MSH.SAID.0144.0029.9.1955). (Bnr. Pêvek/Destnivîs 3).

Ew jî bûye sedem ku di nav gel de hatiye hezkirin û medrese jî li ser navê wî hatiye binavkirin<sup>10</sup>. Di qeydên serdema ewil de navê vê medreseyê wek medreseya 'Ebdaliye derbas dibe, lêbelê piştê em di qeyd û belgeyan de rastî vî navî nayên. Berevajiyê vê yekê em rastî navê medreseya Mîr Hesên Welî tîn ku ew jî bi awayekî îdiaya me piştrast dike<sup>11</sup>. Vê medreseyê hêz û piştgiyariya xwe ji mîrên Miksê girtiye û pêşve çûye. Dîroknas û lêkolerê Yûsuf (1988: 50) diyar kiriye ku di hin serdeman de hejmara muderrîsên vê medreseyê gihîştîye dehê, herweha ya xwendekaran jî gihîştîye sêsedî. Di nav wan şagird û feqîyan de gelek zana, mela, alim û edîbên baş jî vê medreseyê derketine. Lewma em dibînin ku di dîroka kurdan de wekî medreseya Mîr Nasir li Tanzê, wekî medreseya Mîr 'Evdal li Cizîrê û gelekên din li her derê deng daye.

Li gor nivîşteka farîsî ya medreseyê ku di sala 2016an de hatiye dîtin, ev medrese di sala 1158/1745an de ji aliyê Mîr Ehmedê yek ji neviyên Mîr Hesên ve hatiye restorîkirin. Dîsa di heman nivîstekê de hatiye nivîsandin ku medrese di sala 1310/1892an de bi destê Mutîulah Begê<sup>12</sup> hatiye restorîkirin (Taşkın, 2017: 145-147). Herçiqas îro medrese wêran be jî dîwarên wê nehilweşiyane û plana wê ya avahî bi rihetî tê dîtin. Îhtimaleke mezin duqatî bûye ku di tîketina medreseyê de sivder û sê odeyên mezin derdikevin pêşberî mirov, û piştê jî bi deriyên xwe yê kemberî pênc odeyên biçûk hene. Tevî ku defterên weqfiyeyê medreseyê îro tunebin jî lê di nav xelkê Miksê de zevî û eraziyan medreseyê baş tîn zanîn.

### 2.1.2. Medrese û Tekyaya Ervasan

Ev medrese û tekya di gundê Ervasê de ye ku nêzîkî 20 km dûrî navenda Miksê ye. Li gor şecereya malbatê, mezinê vê malbatê di êrişên serdema Hulagû de berê xwe daye Mûsilê, paşê jî derbasê hêla Diyarbekir û Sêrtê bûye<sup>13</sup>. Ji vê malbatê Muhemed b. Qasim, cara ewil jî bo îrşad û tesewîfê hatiye hêla Hekkariyê. Li vir jî bi alikariya hukûmdarê mîrekiya Hekkariyê Mîr Îbrahîm (ku di sala 1691ê derbasî ser textê mîrekiyê bûbû) piştgirî daye wî û li gundê Ervasê mizgeft, medrese, tekya û der-

10 Li Miksê bîra civakî gelek xurt e. Çîrok û metelok, şecereyên malbatan, qewlên dîrokî, hikayetên berê yê Miksê, rûdanên girîng ên ku li Miksê qewimîne û gelek tiştine din mirov dikare bibêje ku hema hema ji aliyê hemû kesên temenmezî ve tîn zanîn û vegotin. Heman tişt derbarê Mîr Hesên Welî de jî tê gotin ku ew mîrekî şareza û alim bûye û ji aliyê xelkê Miksê ve gelek hatiye hezkirin. Herweha wî di medreseya xwe de muderrîsî jî kiriye (Remzi Orhan û Mela Muhemedê Gulnar, hevpeyvîn, 15.09.2017). Dema ku em li ser navê medreseyê fikirîn, me ev îhtimal jî danî pêşîya xwe.

11 Qeredaxî (1998: 99) di xebata xwe ya bîbliyografîk de ku li ser destnivîsên pirtûkxaneyê Darû's-Selam el-Mextûtat a Bexdayê de kirî, destnîşan kiriye ku li medresa Mîr 'Ebdaliye ya Miksê di sala 987ê hicrî de (m. 1579-1580) qeyda kitêbekê îstînsaxkirî weha

ye: el-Medresetu'l-'Ebdaliye fi Şehrî Muks (المدرسة العبدلية في شهر مكس) (Qeyda Numreya Pirtûkxaneyê: 14574).

12 Orbêlî di sala 1911an de bi qasî sê mehan li Miksê maye ku di wê maweyê de bûye mêvanê Mutîulah Beg. Lewma ew ji nêz ve nas kiriye û di pirtûka xwe de cihêkî fireh jî bo wî terxan kiriye. Wî, hin taybetiyên Mutîulah Beg jimartine; jîrektî, zimanzanî û rewşenbiriya wî derxistine pêş û herweha gelek pesnê wî daye derbarê tîkiliyên xwe yê bi gel re û edaleta xwe ya di rêveberiyê de (Orbêlî, 2011). Îro li ser Mutîulah Beg gelek bîranin jî aliyê xelkê ve tê vegotin ku yek ji wan jî derbarê Seîdê Nûrsî de ye. Gava Seîdê Nûrsî di medreseya Mîr Hesên Welî de hê nû dest bi xwendinê kiriye, wê demê bala Mutîulah Beg kişandîye. Mutîulah Beg, rojekê gazî Seîdê Nûrsî kiriye ku wê demê hê biçûk bûye, û dîwana xwe de wek mêvanê şermî ezimandîye û wextê derketinê jî ji ber îhtîrîna wî girtiye, heta ber dêrî pê re çûye. Piştê hin kesên din hatine dîwana Mutîulah Beg û sedema vê yekê jê pirsîne, wî jî weha gotiye: "Temaşe li hikmeta Xwedê keyn, hêka teyrê Humayê ketye koçka Mîrzayê Nûrsî!" (Hakan, 2002: 129; Alakom, 2013: 62-72).

13 Li ser şecereya malbata Ervasiyan, hatina wan ji Bexdayê ber bi bajarên kurdan ve di nav rîsaleyêke 33 rûpêlî hatiye qeydkirin. Ev rîsala di sala 2008an de wek pirtûk ji aliyê Seyit Battal Arvas ve, bi navê "Bani-i Arvas Seyyid Muhammed Kutub Neseb ve Nesli" wergerandîye tirkî. Li gor vê rîsaleyê ev malbat di sedsala XV-an de li vî gundî bi cih bûye. Lêbelê mizgeft, medrese û tekya di gundê Ervas, wisa dixuyê ku di dawîya sedsala XVII-an de hatiye avakirin. Ev tê wê wateyê ku ekola Ervas di serdema Seyîd Muhemed Qutib de gihîştîye lûtkeyê, îhtimal heye ku medrese û tekya di gundî wê demê li seranserê Kurdistanê navdar bûye (Arvas, 2008; Arvas, 2013: 481-490). Ji bilî van agahiyan, di pirtûkxaneyê Darû's-Selam el-Mextûtat a Bexdayê de qeyda kitêbekê heye ku di sala hicrî 1113 (m. 1701-1702)an de di medreseya Ervas de hatiye îstînsaxkirin (Qeyda Numreya Pirtûkxaneyê: 16176) (Qeredaxî, 1998: 88).

gah ava kirine. Piştê em dizanin ku pirtûkxaneyeye mezin jî ava bûye ku li gor gotinan di wir de bi qasî pênc hezar kitêbên destxet hebûne lê di şerê cihanê yê ewil de bi destê rûs û ermenan ve hatiye şewitandin (Mela Nedîmê Miksî, hevpeyvîn, 14.10.2017). Ew kulliyeya li gundê Ervasê ji mizgeft, medrese û tekyayê pêk hatiye. Medreseya Ervas yek ji wan medreseyan bûye ku li seranserî herêmê deng daye<sup>14</sup> lê dîsa jî ew muştemîlat bêtir bi tekyaya û dergahê ve derketiye pêş. Şêx û alimên ku ji wir gihaştine pêşî ji serî ve dane ser rêka Seyîd 'Evdilqadirê Geylanî û di belavkirina terîqeta Qadiriye de bandoreke mezin li herêmê kiriye. Di wextê Xewsê Hîzanê Seyîd Sibxetullahê Ervasî (kd. 1870) û Seyîd Fehîmê Ervasî (kd. 1896) êdî bûne Xalidî/Neqşîbendî (Arvas, 2013: 485). Ji dergaha Ervasê mutesewifên mezin derketine ku hinek ji wan ew in: Seyîd Muhemed Qutib, 'Evdirehman Ervasî, 'Evdilhadî Ervasî, Seyîd 'Evdilhekîm Ervasî, Seyîd Fehîm Ervasî û Mela Resûl Ervasî. Disa ji vê malbatê gelek kesên zana, alim û ehlê tesewifê derketine ku li deverên cuda medrese, dergah û tekyaya vekirine. Bo nimûne Xewsê Hîzanê Seyîd Sibxetullahê Ervasî li Hîzanê (niha bûye gundê Xeyda) û Şêx 'Evdirehmanê Taxî (kd. 1886) li Îspayîrdê, Seyîd Evdirehman li Xoşebê medrese û tekyaya vekirine. Helbet wan mutesewifan bandoreke mezin li herêmê kiriye û di nav xelkê belavbûna terîqetê de barekî giran girtine ser milên xwe.

### 2.1.3. Medreseya Teremaxê

Li vê herêmê medreseyeke din jî li gundê Teremaxê hatiye avakirin ku bi qasî 23 km dûrî navenda Miksê ye. Wisa tê zanîn ku Eliyê Teremaxî ev medrese vekiriye (Bazidî, 2010: 55). Wî herdu berhemên xwe, Zurûf û Terkîb, di vê medreseyê de nivîsîne. Lewma di dîroka edebiyata kurdî de ew medrese gelek girîng e (Teremaxî, 2016: 58-62). Derbarê vê medreseyê de agahiyên berfireh tunene, lewma em nizanin ka kê ji wir îcazetnameya xwe wergirtiye yan jî vê medreseyê di navbera kîjan salan de bi awayekî çalak xizmetê kiriye. Lewma ev medrese bi qasî medreseyên din ên Miksê navdar nebûye. Lewma em dikarin bibêjin ku ev medrese belku hineke din jî lokal maye ku di lîteratura medreseyên kurdan de jê re hucre<sup>15</sup> tê gotin.

### 2.2. Alim û Mutesewifên Miksê

Eger em sih salên dawîya mîrekiyê ji nedîtî ve bînin, wê demê dikarin bibêjin ku di dîrokê de mîrên Miksê gelek caran bi siyaseteke aşîtîger tevgeriyane<sup>16</sup> û ji şer û pevçûnê dûr sekinîne. Helbet di vê yekê de bandora rêzeçiyayên berz û asê jî çêbûye yê ku li dora herêmê wekî şûre bilind bûne. Li ser

---

14 Seîdê Nûrsî, di Tarîxçeyê Heyat (1335: 7) de behsa medreseya Ervas jî dike. Wî diyar kiriye ku tenê xwendekarên astbilind li vê medreseyê dihatin qebûlkirin û xwendekarên astnavîn û jêrî nedikarin têkevin vê medreseyê. Li dor vê agahiyê, em dikarin bibêjin ku xebatên ilmî yê di hin navend û bajarên kurdan de heta destpêka sedsala XX-an hebûye û bi awayekî xwe parastîye.

15 Hucre ew medreseyên biçûk bûn ku li wir mela û alimên zana, rêzekitêban li gor usûla medreseyê hîni suxte û feqiyan dikirin. Hucre bi giştî li gundan çêdibûn û tevahiya şênîyên gund ratiba feqiyan (xwarina rojane ya şagirdên hucreyê) didan. Li seranserî Kurdistanê, piştî hilweşandina mîrekiyan, ji ber ku hamî û piştevanê medreseyên mezin û medreseyên mîrekiyan nemabûn, li erdnigariya kurdan medrese bi formeke biçûktir û piranî jî li gundan hebûna xwe domandine (Bnr. Yıldırım, 2018: 54; Tarînî, 2011; Çiçek, 2009).

16 Li Şerefnameyê (1860: 213) derbarê mîrên vê herêmê de weha hatiye gotin: "Mîrên vê herêmê her wext bi sultanên mezin û hukûmdarên payebilind re rêya lihevkerîyê û siyasê dane pêşîya xwe. Bi vî awayî di bobelat û karesatên ku hatine serê Kurdistanê de, sultanên mezin çavên xwe ji xelkê vê derê re girtine. Dema ku hukûmdaran, Kurdistan ji serî heta binî serûbin kirine û gelek mîrekiyên kurdan dagir kirine, welatê wan bi xêra siyasê û helwesta wan di destê wan de maye." Bi heman rengî Evliya Çelebi di Seyahatnameyê (2000: 110) de nivîsiye ku artêşa Osmanî ya ku ji aliyê Melek Ehmed Paşa ve li Wanê kom bûbû, beriya ku biçê ser mîrekiya Bedîsê, ji gelek mîrekiyên kurdan alîkarî xwestibû, lêbelê mîrê Miksê beşdarî vî serî nebûbû.

vê rewşa xweşî û aramiyê bi piştgiyariya mîran, çi yekser çi jî neyekser, avakirina tekya û mesreseyan, hiştiye ku ev herêm bibe navenda ilim û irfanê. Wan tiştan rê li ber gihîştina alim û mutesewifan vekiriyê. Lewma jî gelek alim û mutesewifên ji herêma Miksê di dîroka kurdan de mohra xwe li biwarê ilim û edebiyatê dane. Di vê çarçoveyê de li bin vî sernavî, em ê hewl bidin ji bo nasandina alimên ku ji herêma Miksê derketine.

### 2.2.1. Mela 'Eliyê Teremaxî

Mela 'Eliyê Teremaxî, di nav alim û zanayên kurd de bi berhema xwe ya "Tesrîf"ê navdar e lê derbarê wî de ji bilî gotinên Mela Mehmûdê Bazidî tu tişt tune. Bazidî (2010: 55) ji bo kitêba "Recueil de Notice et Recits Kourdes" (St. Pétersbourg, 1860) ya A. Jaba<sup>17</sup> pêşgotinek nivîsiye û di wir de diyar kiriyê ku Mela 'Elî li dora 1000/1591ê de jiyaye, herweha ji bo perwerdeya medreseyê bajarên wekî Miks, Behdînan, Soran û Bexdayê geriyaye. Wî di dewama nivîsê de salix daye ku Teremaxî di ilmê serf (morfolojî)yê de di serdema xwe de bi navûdeng bûye û hê jî di vî warî de nav û nîşanê wî di Kurdistanê de heye. Bazidî (2010: 55-56) sedema nivîsîna kitêba xwe ya serfê bo Teremaxî weha beyan kiriyê:

Ewî 'Eliyê Teremaxî bi destê xwe di nêva gundî mizgeft û medrese bina kirîne û mudeyekî bi xwe jî ders gotine û ku dîtiye û muşahede kirîne ku 'ilmê serf fenekî zehmet û dijwar û asê ye û mubtedî zû bi zû sîxe û 'elalêd wan ji kitêbêd 'erebî ye îxrac nakin, ji boyê hisiya mubtediyan bi zimanê kurmancan 'ibaretêkî tesrîfê tesrîf kiriyê ku ew 'ibaret di nêva telebeyêd ekra dan qewî meqbûl û muhîm û lazim e, elbete wekî talebê miraza xwendina serf û nehwa û made û mentiq û 'ulêmêd mayî dîkin... (Abdulmajid Mahmoud, 2015: 57).

Leezenberg (2014: 720) jî derbarê vê xebatê de gotiyê ku herçiqas ew kitêb ji bo rêzimanê di asta destpêkê de be di sedsala XVII-an de xebateke bi vî rengî ji bo bikurdîkirina medreseyan pêngaveke girîng e. Heta vê xebatê jî aliyê neteweperweriya kurdî ya ku xwe dispêre zimên wek xala destpêkê dinirxîne.

### 2.2.2. Mela Yûnusê Erqetînî

Li gor diyarkirina Mela Mehmûdê Bazidî (2010: 55-56), Mela Yûnus ji gundê Erqetîn<sup>18</sup>a bi ser Miksê ye û di sedsala XVII-an de jiyaye. Wî du berhemên girîng nivîsîne ku yek ji wan "Zurûf" û ya din jî "Terkîb" e. Wî jî bo ku şagird û feqiyên kurd, rêzimana erebî hêsantir têbigihîjin û fêr bibin li ser hoker (zerf) û peyvsazî (sentaks)a erebî du berhem telîf kirine. Ev berheman di rêzekitêbên muf-

17 A. Jaba (1801-1894) ji bo Akademiya Zanistên Rûs a St. Petersburgê gelek destnivîsên kurdî berhev kiribûn. Wî bi alikariya alim û zanayên kurd ve vî karî biribû sêrî ku beriya her kesî divê em navê Mela Mehmûdê Bazidî bibêjin. Helbet bi rêya hevaltî û rêberiya Mela Mehmûd, Jaba xwe gihandibû hin alim û zanayên din jî. Yek ji wan Mela Muhemedê Miksî bû ku ihtimaleke mezin di wê serdemê de muderîsê medreseya Mîr Hesênê Welî bû. Li gor arşivê, Mela Muhemedê Miksî gelek destnivîs ji vî medreseyê hinartiyê ba hevalê xwe Mela Mehmûdê Bazidî (Çelik, 2015: 43). Ev yek nîşan dide ku herêma Miksê û medreseyên wir di nêvka sedsala XIX-an de jî cihekî girîng e ji bo destnivîs û berhemên kurdî. Bo nimûne di dawiya wereqekê de qisma temmetê weha hatiye nivîsîn: "Nemmeqehu Muhammed el-Miksî mîn qebîleti'l-Hekkarî..." (Arşîva A. Jaba, Kurd: 7, wr. 30a).

18 Navê "Erqetîn" di gelek çavkaniyan de bi guhertoyên cuda hatine nivîsîn wek "Helqetîn, Herqetîn û Elqetîn". Di şerhên destnivîsên berhemên Mela Yûnus me peyda kirin ku yek ji wan "Şerhu'z-Zurûf" (Ankara İl Halk Kütüphanesi, No: 4992/3, r. 72.) û ya din jî "Şerhu'l-Ewamil" (Ankara Millî Kütüphanesi, Yazmalar, No: A. 6739 r. 1) e. Di van herdu şerhan de forma "Erqetîn" (أرقطين) hatiye nivîsîn ku me jî xwe sparte wan herduyan. Heman form di kitêba Yûsuf Ziyaeddîn Paşa (1310: 267) de jî derbas dibe ku di sala 1894an de bi sernavê "el-Hediyetu'l-Hemidiyye fi Luxetî'l-Kurdiyye" çap bûye.

redata medreseyên kurdan de cih girtine. Wekî Teremaxî, derbarê jiyana Erqetînî de jî li ber destê me agahî tune. Lewma em tenê dikarin li ser berhemên wî wek belgenamêyên kurdî hin şîroveyan bikin û binirxînin. Herdu berhemên Erqetînî, digel berhema Teremaxî di dîroka edebiyata kurdî de cihekî gelek girîng digirin, çunkî di biwarê pexşanê de ji bo zimanê kurdî mînakên ewil in. Zurûf û Terkîb du kitêbên kurdî ne ku beşek ji rêzimana erebî rave dikin. Ji wan a ewil, li ser hokerên erebî radiweste û yek bi yek rave dike, halê xwerû û tewangiya wan nîşan dide. Herweha berhema wî ya Terkîb jî “Ewamil” a el-Curcanî bi awayekî berfireh analîz û şîrove dike (Narozî, 1996: 8-9).

### 2.2.3. Şêx Muhemed Qutbê Ervasî

Şêx Muhemed Qutib ji malbata Ervasiyan e. Di nêveka duyem a sedsala XVII-an de li Miksê jiyaye. Yek ji wan alim û mutesewifên mezin ên wê herêmê ye. Li medrese û tekyaya Ervasiyan de perwerdeya ilmî ditiye û herweha di seyr û sulûka tesewifê de gihîştîye meqamekî pir bilind ku jê re gotine “Qutib”. Wî jî wekî bav û kalên xwe li ser medrese û tekyeya Ervasiyan de maye û ew bi rê ve birine, lê derbarê jiyana wî de agahî nîne. Îro jî li ber destdan ji bilî kitêbeke wî ya tîbbê, tiştêk tune. Vê berhemê di dîroka edebiyata kurdî de wek “Tibba Ervasî” deng daye ku mirov dikare bibêje di dawîya sedsala XVII-an yan jî serê XVIII-an de hatiye nivîsîn. Şêx Muhemed, xwestîye ku wekî Calînûs berhemeke bi kurdî binivîse (Qutib, 2019: 8-25). Şêx Muhemed di vî biwarî de bûye mînak, lewma em dibînin ku di tarîxa edebiyata kurdî de hin kitêbên tîbbê hatine nivîsîn. Bo nimûne yek ji wan berhemên li ser tîbbê “Muntexebatu’l-Kutûbi’l-‘Elam fi Şifai’l-‘Alamî we’l-Esqam” ya Mela ‘Ebduletîfê Berwarî ye ku dîsa jî vê herêmê derketiye (Berwarî, 2020: 14).

### 2.2.4. Mela Haşimê Miksî

Alimekî din ê vê herêmê Mela Haşim e ku ji mezra Hemdan a Miksê ye. Cara ewil li ber destê bavê xwe Mela Ehmedê Tinîsî dest bi perwerdeya medreseyê kiriye. Bapîrê wî Hacî Mela Muhemed yek ji wan muderîsên mezin ên ji medreseya Mîr Hesenê Welî bû. Dîsa jî malbata wî, bapîrê wî yê çaran Hecî Ûsivê Tinîsî ye ku ew jî birayê Feqiyê Teyran e (Taşkın, 2016: 67). Mela Haşim, gava ku li ba bavê xwe xwendîye Mela Xelîlê Sêrtî (1754-1843) jî digel wî bûye, lewma herduyan hevaltî kirine û di heman serdemê de xwendine. Li dor vê zanîne em wek texmînî dikarin bibêjin ku Mela Haşim jî di navbera salên 1750 û 1850an de jiyaye. Çend berhemên Mela Haşimê Miksî hene nayê zanîn, bes berhema wî ya bi navê “Terîqu’-n-Necat” gihîştîye roja îro. Ev berhem bi kurdî ye, eqîdeyêke menzûm e û ji aliyê naverokê ve behsa şertên Îslamê dike ku nêzî 330 beytan pêk hatiye. Ji aliyê uslûbê û şewazê ve ketiye bin bandora “Nehcu’l-En’am” a Mele Xelîlê Sêrtî (Taşkın, 2016: 69).

## 3. Miks ji aliyê Edebî ve

Şeref Xan di Şerefnameyê de behsa gelek mîran dike ku di qesr û dîwanên xwe de cih dane civatên îşret û şevbihêrkan, di dîwanên wan de edîb û şair kêr nebûne<sup>19</sup>. Mirov ji wan îfadeyan fehm dike ku di mîrekiyên kurdan de edebiyat û şî‘rê, qedr û qîmetek ditiye, lewma jî digel aliman, edîb û şair

---

19 Evliya Çelebî (2000) di gelek mîrekiyên kurdan de behsa mutrîb, sazende, carîye, bende, kole, qesr, xan, himam, kultura nêçîrvaniya dike. Herweha wî diyar kiriye ku mîrekiyên mezin ên wekî Bedlîs, ‘Ezîzan, Şenbû-Hekkarî û Behdînan bûne cih û warê edîb û şairan. Ev hemû bi zelalî ji me re nîşan didin ku jiyana civakî û bajarvanî di mîrekiyên kurdan de çiqasî pêş ketiye û çawa bûye cihê ilim, zanîn û edebiyatê. Wek nimûne di Şerefnameyê (1860: 212) de li beşa Emîr Dawudê mîrê Hîzanê binêrin.

jî di qesr û qonaxên wan de piştevanî dîtine. Helbet vê yekê jî kiriye ku edebiyat li wan deran pêşve biçê û geşedanekê nîşan bide. Bi heman rengî, çawa ku tê zanîn, di serdema Osmanî de muhîten edebî piranî li dora seraya padişah pêk hatine. Li dereceya duyem qesr û qonaxên axa, burokrat û paşayên girîng cih girtine. Hawirdorên ku bûne cihê têkiliya hamî û şair, rê li ber edîban vekiriye ji bo ku bi hêsanî berheman hilberînin (Bnr. İpekten, 1996). Bi heman rengî, em têkiliya hamî û şairan di qesrên fermanarên mîrektiyên kurdan de dibînin ku li Miksê, şair Weda‘î di vî warî de mînakeke girîng e ku di qesra mîrên Miksê de hîmaye dîtiye.

Gava ku em li Miksê dinêrin bi heman rengî em dibînin ku dîwan û şevbihêrkên li wan deran bûne cihê herî girîng ên şairan. Bo nimûne Feqiyê Teyran di şî‘rên xwe de behsa mîrê Miksê kiriye, Weda‘î ji bo hakimê Miksê gelek medhiye nivîsine û piştî mirina wan jî mersiye gotine. Bi wan nimûneyan mirov dibîne ku kêma zêde têkiliyek di navbera şair û mîrên vê herêmê de çêbûye ku ew jî bi awayekî rengê xwe daye qesîdeyên şairan. Ev hemû nîşan didin ku mîrên Miksê girîngiyek mezin daye ilim û edebiyatê, û herweha bûne piştevan û hamiyên şairan. Di encama van tiştan de em bi rihetî dikarin bibêjin ku herêma Miksê bûye navendeke cazîb a ilim û edebiyatê. Em dibînin ku kevneşopîya edebî ya ku di serdema mîrektiyên de gihîştîye lûtkeyê, piştî rûxandina mîrektiya Miksê (1846) jî li wir dom kiriye.

Sala 1915, di dîroka Miksê de cihekî muhîm e. Wê demê mudîrê qezayê Miksê, ji mala began, Mîr Muhtila/Mutî‘ullah Beg xwedî li ermenan derdikeve. Lebelê bi tena serê xwe nikare vê yekê bidomîne (Bnr. Alakom, 2013: 62-72). Di vê salê de bi çûyîna ermenan re nufûsa bajêr gelek kêma dibe. Li gor amarên ku Orbelî diyar kirine nêzikî nivê nifûsa Miksê ji wan pêk dihat (Orbelî, 2011: 51; Karayan, 2016: 230-231). Piştî ku rûsan ev der dagir kiriye, medreseya Ervasan hatiye şewitandine û herweha medreseya Mîr Hesênê Welî jî bêxwedî maye û hilweşiyaye. Bi damezirîna komarê re bi qanûna “tedris-i tedrisat” a tirkî, tekyaya û medrese hatin qedexekirin. Lê dîsa jî li Miksê çanda medrese û tekyayê bi awayekî nepen lê qelstir dewam kiriye. Lewma em dibînin ku di sedsala XX-an de jî hin mutesewif, edîb û şairên din jî gihîştine. Li vir em ê derbarê wan şair û edîben ku ji Miksê derketine hinek agahî bidin ku bi rêzê weha ne.

### 3.1. Feqiyê Teyran

Navê wî Muhemed e lê bi mexlesa “Feqiyê Teyran” deng daye. Herweha di şî‘rên xwe de mexlesên wek Feqî, Mîm û Hê, Miksî û Mîr Mihê jî bi kar anîne. Ew di sedsala XVI û XVII-an de li Miksê hatiye dinê. Wî jî ihtimaleke mezin di ciwaniya xwe de berê xwe daye Cizîrê ji bo perwerdeyê û piştê jî demekê li Finikê di medreseya Mîr Nasir de muderîstî kiriye. Di wê serdemê de bi Melayê Cizîrî re muşa‘ereyek gotiye ku Mela pesnê wî daye (Teyran, 2014: 16-17). Ev muşa‘ere û muderîstî hem ji aliyê edebî ve hem jî ji aliyê civakî be gelek girîng e. Ji aliyê edebî ve girîngiya vê ew e, nîşanî me dide ku têkiliya şairên kurd bi hev re çêbûne, ji aliyê civakî ve jî girîngiya vê ew e ku têkiliyek di navbera mîrektî û cografyayên kurdan de ji aliyê ilmî û edebî ve hebûye.

Herçiqas şî‘rên Feqî di bin navê “Dîwan”ê de hatibin komkirin jî piraniya şî‘rên wî wenda bûne, gelek şî‘rên wî di van deh salên dawî de wek kitêb hatine nivîsîn. Di dîwana wî de gelek qesîde, xezel, qit‘e û çarîne hene ku vê yekê rengeke xweş û dewlemendiyek daye edebiyata kurdî ya klasîk. Lewma jî Feqiyê Teyran bi şêwaz û uslûba xwe ya bêhempa bûye yek ji şairên bingehîn ên edebiyata kurdî

ya klasîk. Ew herêma ku dikeve navbera sêgoşeya Miks, Hîzan û Îspayirdê piraniya şî‘r û qesîdeyên Feqiyê Teyran di nav xelkê wê derê de hatine jiberkirin. Herweha wekî aşîq, sofî, welî û dostekî Xwedê jî hatiye nasîn ku li ser wî gelek qîsse û çîrok çêbûne. Ji wan qîsseyan yek ji wan jî çîroka evînî ya Sînema keça mîrê Hîzanê ye ku dilê Feqî dikeve wê (Bnr. Taşkın, 2018; 72-76). Dîsa gelek şî‘rên wî di medreyan de wek qesîde hatine gotin ku nemaze îro li Kavkazyayê di nav çanda kurdên êzîdî de xwedî cihekî girîng e. Şî‘r û qesîdeyên Feqiyê Teyran li welatên Kavkazya û Ermenistanê wek “Şayir û Aşîqê Cima‘etê” hatiye nasîn. Malbata Celîlan, li wan welatan di sehayê de gelek berhevkarîya kelepura kurdî kirine ku di wan xebatên xwe de gelek şî‘rên Feqî berhev kirine ku hin ji wan yên Feqî ne hin ji wan jî bi wî ve hatine nîsbetkirin (Celil O. û Celil C., 1978: 53-81). Ji ber ziman û uslûba Feqî ya hêsan û sade, qesîdeyên wî yên ku mijara xwe ji dîrok, folklor û tesewifê girtine, di nav gel de bûye ekol. Lewma gelek şair di bin bandora wî de mane ku em dikarin navên Bekir Begê Erizî û Feqe Reşîdê Koçer di nav wan de bihejmêrin. Bi kurtî, em ji bo Feqiyê Teyran dikarin bibêjin ku digel Melayê Cizîrî, Ehmedê Xanî û Melayê Bateyê yek ji wan çar erkanên edebiyata kurdî ya klasîk e.

Feqî li gundê Şandîsa ku dikeve navbera Miks û Hîzanê, di sala 1041/1631ê de wefat kiriye. Ji gora wî diyar e ku di dema xwe de navdar bûye. Ji ber ku merqeda wî ji aliyê Mîr Huseyn Begê kurê Mîr Şeref Begê Hîzanê ve hatiye çêkirin. Li gor belgenamayan hatiye gotin ku xelkên wê herêmê her roja înan û duşman merqeda wî ziyaret dikin (Adak û yd., 2014: 111) ku ew adet roja îro kêma bûbe jî hê jî didome. Herweha gelek miriyên gundê derdorê di vê goristanê de seba xatirê Feqiyê Teyran û hin weliyên din tên çalkirin.

### 3.2. Weda‘î

Navê wî Mela ‘Evdilhemîd e. Di sala 1790î de li gundê Tinîsa Miksê hatiye dinê. Di wextê xwe de bi ilim û zanîna xwe, û bi hakimiyeta xwe di zimanên erebî û farisî de derketiye pêş. Di serdema Mîr Şêxî Beg de bûye katibê dîwana wî. Di sala 1821ê de bi kuştina Şêxî Beg, Xan Mehmûd derbasî li ser textê mîrekiyê dibe ku hingê dîsa di wî meqamê de wek katib û şewirmendê mîr dixebite di qesra wî de (Sunkur, 2013: 74-76). Mela ‘Evdilhemîd, di şî‘rên xwe de wek mexles “Weda‘î” ji xwe re hilbijartîye. Wî di serdema katibî û şewirmendiya Şêxî Beg û Xan Mehmûd de li qesra mîr maye û ji bo wan hin qesîde û medhiye nivîsîne (Bnr. Dêreşî, 2012: 73, 95, 101, 110). Ji vî aliyê ve mînaka Weda‘î di edebiyata kurdî ya klasîk de yek ji mînaka herî baş e ku têkiliyeke patrîmonyal bi awayekî eşkere di navbera wî û mîrên Miksê de dixuyê. Di serdema hukûmdariya Xan Mehmûd de gava ku paytexta mîrekiyê diçe Kela Xoşebê ku kelayeke bi ezamet û îhtîşam e (bnr. Pêvek 3/Wêne 3-4), wî jî pesnê wê kelayê daye (Bnr. Dêreşî, 2012: 137-139). Herweha ji aliyê xezelên lîrik û qesîdeyên tesewifê ve jî dîwaneke xurt li dû xwe hiştiye.

Weda‘î şî‘rên xwe bi zimanê kurdî û farisî nivîsîne. Ji wan şî‘rên farisî û texmîsên wî yên li ser Hafîz û Mola Camî mirov têdigihîje ku ew di farisî de gihîştîye asteke bilind. Bi heman rengî di şî‘rên kurdî de jî hunereke mezin nîşan daye. Ber bi dawîya emrê xwe, ji katibîyê destê xwe kişandiye, xwe daye ibadet û tesewifê û herweha bûye yek ji muntisibên Şêx Tahayê Nehrî (kd. 1853) yê xelîfeyê Mewlana Xalîdê Şarezorî. Li gor texmînan li dor 1850an de bi emrê Xwedê kiriye ku gora wî li gundê Tinîsê ye (Acar, 2016: 297).



### 3.3. Laxer

Piştî hilweşandina mîrekiyên kurdan, ji bermayên ilmî û edebî helbet hinek tişt mabûn. Belku jî bi xêra vê yekê bû, em dibînin ku li Miksê di dawîya serdema Osmanî de du şairên mezin derdikevin ku yek ji wan Laxer e. Em behsa Mela 'Emerê Aşiq dikin ku di edebiyata kurdî ya klasîk de bi mexlesa "Laxer" hatiye nasîn. Di sala 1860î (?) de li gundê Tinîsa Miksê hatiye dinê. Têdrîsata xwe ya dînî di despêkê de ji bavê xwe girtiye, piştê jî di medreseya Mîr Hesenê Welî û Ervas de domandiye. Piştî medreseyên Miksê, demeke li Westanê xwendiyê û berê xwe daye Cizîrê, li wir di medreseya Sor de xwendiyê. Li gor rîwayetan wî li Cizîrê gelek caran şevên xwe li ber merqeda Melayê Cizîrî buhurandiye û xwestiyê ku piçek be jî ji feyza wî para xwe bigire. Piştî vê yekê êdî bi navlêka "Aşiq" hatiye naskirin. Mela 'Emer cardin vegeyriyê Miksê û di medreseya Mîr Hesenê Welî de xwendina xwe biriyê serî û ji seydayê xwe Mela Şebanê Miksî îcazetnameya xwe di sala 1304/1860an de wergirtiye. Ew digel xwendina ilmî bi tesewifê re jî eleqedar bûye û li gundê Ervas, întisabê Seyîd Fehîmê Ervasî kiriye û bûye murîdê wî. Mele 'Emerê Aşiq, piştî temamkirina xwendina xwe di gundên wek Tinîs, Teremax, Îrçê, Xavesor û Sêvakrakê de melatî kiriye û herweha dersa feqîyan jî daye. Di sala 1927an de li gundê Zivistana Wanê koça xwe ya dawî kiriye (Yılmaz, 2019: 21-26).

Mele 'Emerê Aşiq li dû xwe dîwaneke murettêb hiştiye lêbelê ew bi temamî negihîştîye ber destan. Gava ku mirov li dîwanê dinêre dibîne ku ji aliyê şewaz û uslûbê ve xurt e û xwedî hin taybetiyên xusûsî ne. Herweha wî gelek caran bi farisî û erebî jî beytên xwe xemilandine ku vê yekê jî rengêkî cuda daye dîwanê (Bnr. Doskî, 2011).

### 3.4. Beyaz

Navê wî şairî Mele Xurşîd e. Piştî têdrîsata xwe ya Miksê, bi kurapê xwe Mele 'Emerê Aşiq re diçe Cizîrê û bi çend salan di medreseya Sor de dixwîne. Îhtimaleke mezin eşqa wî ya li ser şî'ran wê demê zêdetir dibe. Li gor gotinan rihê Mele Xurşîd gelek spî bûye lewma jî wî ev mexles ji xwe re daniye. Tenê çend şî'rên Mele Xurşîd roja îro hene ku ew jî bi xêra destnivîsên Laxer ji mirinê filitîne. Li gor wan çend şî'ran mirov dikare bibêje ku şairiya wî xurt e (Mela Muhemedê Gulnarê Miksî, hevpeyvîn, 12.11.2017).

### 3.5. Hemzeyê Miksî

Hemze di sala 1892an de li Miksê hatiye dinê. Wî di medreseya Mîr Hesenê Welî de dest bi perwerdeyê kiriye û piştê li medreseya Xorxor domandiye. Di vê medreseyê de ji Seîdê Nûrsî ders girtiye û bûye şagirdê wî. Ji ber ku Seîdê Nûrsî jî di medreseya Mîr Hesenê Welî de xwendiyê, belku jî ji ber vê yekê ku di navbera wan de têkiliyeke xurt çêbûye. Gava ku Seîdê Nûrsî diçe Stenbolê hingê dibe sebeba çûyîna Hemze jî. Hemzeyê Miksî li wir di zanîngeha Daru'l-Funûnê de di beşa ziman û edebiyata farisî de xwe qeyd dike û dixwîne. Piştî ku ji edebiyata farisî der diçe, mekteba Medresetu'l-Waizînê jî diqedîne. Hemzeyê Miksî, li Stenbolê di nav endamên Komeleya Xwendekarên Kurd-Hêvî [Kürt Talebe Cemiyeti- Hêvî] û Komeleya Bilindkirina Kurdistanê [Kürdistan Teali Cemiyeti] de bi awayekî çalak cih digire, bi nivîs û xebatên xwe tevkarî li kovar û rojnameyên wan komeleyan yên wekî *Hêvî*, *Rojî Kurd* û *Hetawî* Kurd dike. Di bin banê Komeleya Belavkirina Zanîn û Weşanên Kurdan [Kürt Tammim-i Maarif ve Neşriyat Cemiyeti] de dibe mudîrê kovara *Jînê*. Dîsa li ser navê vê komeleyê, "Mem

û Zîn”a Ehmedê Xanî di sala 1919an de cara ewil dide çapê. Digel Mela Şefîqê Ervasî<sup>20</sup> di bin banê vê komeleyê de gelek klasîkên kurdî çap dikin û belav dikin. Piştî avabûna komarê diçe Mêrdînê, li Mehseretê demekê mamostetî dike, paşê jî tê girtin. Piştî ku ji girtîgehê derdikeve derbasî aliyê Binxetê dibe. Di Xoybûnê de beşdarî xebatên siyasî dibe û li aliyê din dîsa mamostetî dike. Di sala 1958an de li Hesîçê wefat dike (Aydeniz, 2000).

### 3.6. Mîrê Zirav

Di sala 1955an de li gundê Tinîsa Miksê hatiye dinê. Yek ji wan şairên klasîk ê vê serdema dawî ye. Li cem bavê xwe dest bi xwendina medreseyê kiriye û di pey wefata wî de çûye cem seydayên mezin ên herêmê xwendina xwe domandiye. Di biçûkatîya xwe de bi jîrbûna xwe bala seydayan kişandiye lewma jê re wek zêdenav gotine “Mîrê Zirav”. Jixwe piştî em dibînin ku heman zêdenav dibe mexlesa wî. Mele Muhemedê Gulnar piştî ku îcazeya xwe digire li gundên Westan, Şax û Miksê li aliyekî melatî dike, li aliyê din ve jî feqîyan xwedî dike û dersa wan dide. Ew di nav xelkê jî wek Mîrê Zirav tê nasîn (Taşkın & Yeşilçınar, 2022). Dîwaneke murettab a Mîrê Zirav heye ku tê de digel kurdî, farisî û erebî jî şî‘r cih digirin. Wî di dîwana xwe de gelek xezel, qesîde, mersiye, mesnewî, çarîne û ferd nivîsîne ku ji vî aliyê ve berhemeke dewlemend e. Herweha uslûb û şêwaza wî jî reng û tehmeke xweş daye dîwanê.

### 3.7. Nacî Orhan

Di sala 1940î de li Miksê hatiye dinê. Siyasetmedar û şairekî vê deverê ye. Dibistana seretayî qedandiye, bi farisî û osmanî dizane. Cara ewil di sala 1978an de li nehiyeya Miksê bûye muxtar, piştî, ji 1989an heta sala 2009an bînavber bûye serekê şaredariya Miksê. Ji aliyê bav ve ji mala began, ji aliyê dê ve jî ji mala seyîdên Ervasiyan e ku herdu alî jî giraniyekê pê re çekiriye û bûye yek ji pêşengê civatê (Remzi Orhan, hevpeyvîn, 15.10.2017). Orhan gelek şî‘r bi zimanê kurdî û tirkî nivîsîne. Şî‘rên wî bêtir kîteyî ne û bi zimanekî sade hatiye honandin. Wî di şî‘rên xwe de bal kêşaye li ser rûdanên ku di bîra civakî de derketine pêş, kêşeyên civakî û nîrxên Miksê anîne zimên.

### 3.8. Îbrahîm Sunkur

Di sala 1953an de ji mezraya Şêxa ya Miksê hatiye dinê. Li deverên wekî Miks, Erdîş, Xesxêr û Hîzanê medrese xwendiyê. Li aliyekî din bi rêya fermî jî perwerdeya xwe temam kiriye û piştî li Westan, Qerqelî, Miks û Wanê mamostetî kiriye. Ji zimanên farisî û erebî gelek berhem wergerandine kurdî û tirkî. Di nav wan wergerên wî de mesnewiya Mem û Zîn û Şerefname balê dikêşin. Herweha dîwaneke wî ya şî‘ran jî heye (Sunkur, 2011).

---

20 Mela Şefîq Ervasî (1884-1970) jî bi malbatî ji gundê Ervasê ye. Lê ji gundê Pirmîsa nêzîkî Miksê hatiye dinê. Ji ber ku ew gund îro dikeve nav sînoren Hîzana Bedlîsê, lewma me ew ji derveyê zanayên Miksê de hişt. Mela Şefîq di sêrî de li gundê xwe û li gelek cihên din perwerdeya medreseyê dîtîye. Di medreseya Xorxor a Wanê de yek ji şagirtên Seîdê Nûrsî ye. Wekî Hemzeyê Miksî, çûye Stenbolê û li wir bûye endamê gelek komeleyên kurdan ên wekî Komeleya Xwendekarên Kurd Hêvî û Komeleya Tealî ya Kurdistanê. Di wan komeleyan de bi bi awayekî çalak xebitiye û di kovarên Kurdistan û Jînê de gotar nivîsîne. Mela Şefîq, di warê weşangeriyê de jî bi awayekî çalak cih girtiye. Dîwana Melayê Cizîrî (1922) tevî gelek berhemên klasîk ên kurdî çap kirine. Bi damezrîna komarê re li ser rewşenbîrên kurd zext û zor peyda dibe ku wê demê Mela Şefîq jî destê xwe ji her tiştî dikişîne û li navçeya Eyuba Stenbolê xwe dide tesewîfê li tekya Xosro Paşa (Aydeniz: 2013). Wekî Mela Şefîq Ervasî, ji vê malbatê Seyîd Evdilahê Ervasî (1894-1972) heye ku divê em behsa vî jî bikin. Malbata Seyîd Evdilahê Ervasî ji Miksê çûne hêla Erdîş û Panosê, paşê li Erdîşê cih bûne. Seyîd Evdilah, dîwanek li dû xwe hiştîye ku şî‘rên xwe bi kurdî, farisî û tirkî bi şêwaza klasîk nivîsîne. Mexlesa wî “Dilbirîn” e (Bnr. Taşkın, 2020: 68-71).

#### 4. Herêma Şairên Nemir

Qesebetu'l-Muwehhdîn ku hewzeyeke ilmî, tesewifî û edebî ye, hertim bûye navenda alim û şairan. Di biwarê ilim û zanîn, şî'r û edebiyatê de hebûna edîbên mezin rê li ber gihîştina şair û edîbên nû vekirîye. Helbet di vê yekê de roleke mezin ketiye ser milên mîr, fermanîdar û rêvebirên wan mîrektiyan jî, çûnkî têkiliyên desthilatdarî deng û berhemên şair û edîban berbelavtir kiriye. Em dikarin di nav wan şairan de berî her kesî behsa Mela Huseynê Bateyî bikin ku di sedsala XVII û XVIII-an de di mîrektiya Şenbû-Hekkariyê de jiyaye. Bi gotina gotiyan wî jî di medreseya Mîr Hesênê Welî de xwendiyê û, navbera wî û mîrê Miksê baş bûye û lewma her sal ji bo serdana mîr hatiye Miksê (Yûsuf, 1988: 50). Di dîroka edebiyata kurdî ya klasîk de cihekî wî yê mustesna heye ku şairê mewlûda ewil e û di biwarê edebiyata dînî de serektî kiriye. Ji ber berhemên wî yê kurdî ew di edebiyata klasîk de yek ji wan şairên mezin hatiye hesabandin. Herweha wî jî di qesîdeyê xwe de behsa Miksê kiriye ku weha dest pê dîke (Sadî, 2011:131):

Ji çîrya paşê û pê da Melayê Bateyî kanê  
Sefer kêşa bi Muksê da li ser wextê zivistanê

Şairekî din jî şairên Nemiran, Axayokê Bêdarî ye. Axayok, di sedsala XVIII-an de ji gundê Bêdar a Îspayîrdê ye ku wî di edebiyata kurdî ya klasîk de pêşengiya şî'rên rexne û hicwê kiriye. Lê ji şî'rên wî hejmareke kêr gihîştîye roja îro (Doskî, 2013: 44-47).

Şairekî din ê jî şaxa Hîzanê ya li herêma Nemiran jî Silêmanê Hîzanî ye ku di gelek çavkaniyan de navê wî wek Selîmê Silêman hatiye nivîsîn. Ew nivîskarê mesnewiya "Yûsuf û Zuleyxa" ye û di edebiyata kurdî ya klasîk de cihekî wî yê mustesna heye. Wî ev berhema xwe diyariyê Mîr Silêmanê hukûmdarê Hîzanê kiriye ku di çarçoveya patronajê de berhemê girîng e (Hîzanî, 1759/2013: 208-210).

Şêx Muşerref Xunokî (1926-2008) şair û mutesewifekî din ê vê herêmê ye ku bi dîwana xwe ya tesewifî navê xwe di edebiyata kurdî ya klasîk de di nav şairên nemir de nivîsiye. Wî li geliyê Nemiran medreseyek ava kiriye ku li aliyekî bi dersdayîne re mijûl bûye û li aliyê din ve jî gelek berhem nivîsîne. Dîwana wî di edebiyata kurdî ya tesewifî de cihekî girîng digire. Divê bê zanîn ku di wê malabatê de gelek alim û şair derketine Şêx Muhemed Nûrî, Eyyuhe'l-Weled, Şêx Munewwer (kd. 1977) û Şêx Hemdullah ku hin ji wan in ku heryek ji wan xwedî dîwan û gelek berhemên dînî û ilmî ne. (Kaya, 2019: 8-9).

#### 5. Encam

Di dîroka kurdan de hin herêm yan jî bajar hene ku demeke dirêj ji ilim, tesewif û edebiyatê re navendî kirine. Bajarên bi vî rengî di dîroka kurdan û dîroka edebiyata kurdî de cihekî girîng digirin ku yek ji wan mekân Miks e. Di seyra dîrokî de Miks wekî navendeke girîng derdikeve pêşîya me. Şeref Xan devera Miksê di nav herêma Nemiran de hesab kiriye û navê wê digel Hîzan û Îspayîrdê daye. Îcar bi demê re hersê cih ji hev veqetiyane û her cihek bi tena serê xwe bûye navenda mîrektiyeke. Li gor tesnîfa Şeref Xan, mîrektiya Miksê di asta duyem de cih girtiye. Ji ber ku li ser navên mîrên xwe sikke çap nekiribin jî, li ser navên hukûmdarên ku girêdayî wan bûne, dane çapkirinê û herweha bi awayekî xweser di axa xwe de rêvebirîya welatê xwe kirine. Di vê çarçoveyê de me jî çend sikkeya

tesbît kirin ku li Miksê di serdema Osmanî de hatine çapkirin. Di serdema Osmanî de di nav sîstema îdarî de Miks wek “yurtluk-ocaklık” hatiye qeydkirin ku piştê gelek caran statuya wê guheriye.

Navenda mîrektiya Miksê, di dîroka mîrektiya kurdan de wekî Cizîr, Bazîd, Colemêrg, Amêdiyê û Rewandizê yek ji wan navendên girîng hatiye jimartin. Ji vî aliyê ve avahîsaziyên curbicur di vî navendê de bi destê mîran hatine çêkirin ku heryek ji wan nîşaneyên desthilatdariya wan in. Li Miksê di nav wan de em dikarin nimûneyan ji bo mizgeft, medrese, tekye, pir û xanan bidin. Di nav wan awahiyan de hin ji wan wek sazîyên perwerdeyê derketine pêş ku medreseya Mîr ‘Ebdaliye yan jî bi navê medreseya Mîr Hesenê Welî, medrese û tekyaya Ervasan, medreseya Teremax hin ji wan in. Helbet ev sazîyên perwerdeyê ji bo Miksê bûne cih û serekaniya ilim, irfan û edebiyatê. Lewma li wê herêmê gelek alim, mutesewif, edîb û şair derketine ku em dikarin behsa Mela ‘Eliyê Teremaxî, Mela Yûnusê Erqetînî, Şêx Muhemedê Qutib, Mela Haşîmê Miksî bikin. Helbet ji bilî wan aliman em wisa bawer dikin ku gelekên din jî derketine lê ji ber kêmasiya belge name û qeydan em nikarin vî îdiaya xwe piştrast bikin. Digel wan aliman, gelek edîb û şair jî ji Miksê derketine ku serê pêşîn em dikarin navê Feqiyê Teyran bidin. Herweha di serdema mîrektiyên de em rastî şairekî katib tîn ku ew jî Weda‘î ye. Piştî hilweşandina mîrektiyên jî li Miksê çanda edebiyatê dom kiriye ku em rastî Laxer, Beyaz, Hemzeyê Miksî tîn. Piştî serdema Osmanî jî şairên wek Mîrê Zirav, Nacî Orhan û Îbrahîm Sunkur ew kultur domandine. Em dîsa dikarin navên Seyîd Şefîq Ervasî û Seyîd Evdilahê Ervasî bikin ku ji malbata Ervasiyên in lê li derveyê Miksê mezin bûne. Herweha gava ku em ji çarçoveya teng a Miksê derdikevin û li herêma Nemiran dinêrin, hingê dibînin ku gelek edîb û şairên din ji wir derketine ku em dikarin behsa Mela Huseynê Bateyî, Axayokê Bêdarî û Silêmanê Hîzanî bikin. Herweha di sedsala bîstana de Şêx Muşerref Xunokî, Şêx Muhemed Nûrî, Eyyuhe’l-Weled, Şêx Munewwer û Şêx Hemdul-lah jî di edebiyata kurdî ya tesewifî de cihekî girîng girtine. Gava ku em bi gîştî li wan şairan dinêrin em dibînin ku ji çar erkanên edebiyata kurdî ya klasîk du hebên wan ji wê herêmê derketine ku yek ji wan Feqiyê Teyran e û yê din jî Melayê Bateyî ye. Lewma bi gîştî herêma Nemiran, bi taybetî jî devera Miksê, di edebiyata kurdî ya klasîk de ji aliyê edebî ve navendeke pir muhîm e.

Miks û dora wê bi çiyayên asê dorpêçkirî ye, lewma jî ji herêmên din veqetiyaye û bûye hewzeyeke girtî. Bi taybetî ji ber bilindbûna çiyayên dorê destûr nade ku şeş-heft mehan tîkiliya wê bi bajarên din re çêbibe. Vê girtîbûna hewzeya Miksê, bi awayekî rengê xwe daye xwarin û vexwarin, cil û berg, şîn û şahî, kişik û listikên din, çîrok, destan û metelokên vî herêmê û ev herêm ji cîran û derdorên xwe veqetandîye, kiriye ku di nav xwe de kultureke xweser pêk bîne. Lê dîsa jî bi mîmariyên xwe taybet, bazirganiya wir, neqîşandina kevir, dar, dîwar û hunerên din nîşanî me dide ku li Miksê kultureke bajarîbûnê çêbûye. Ji bilî van, medrese û tekyayên vî hewzeyê hatine çêkirin, rengêkî cuda daye Miksê, ji aliyê dîn û tesewifê ve bi sedan salan tesîreke mezin li xelkê wir kiriye. Lewma em vî yekê di nasnavê Miksê de jî dibînin ku ew jî “Qesebetu’l-Muwehhidîn” e.

Lebelê di sedsala XIX-an de bi navendîbûna Osmanî re mîrektî ji holê rabûn û lewma jî sazî û dezgehên curbicur ên mîrektiyên bêyî piştgirî nema karîn xwe îdame bikin. Ji ber vî yekê jî ji aliyê ilmî, zanistî, tesewifî û edebî ve paşde man. Lê tevî vî atmosfera neyînî, li Miksê kultur û muktesebata ilmî, tesewifî û edebî dom kir. Bi damezirandina komarê re, bi qanûnên li hember tekye û medreseyê re, bi avakirin û veguhestina navendên nû re bêxwedî ma û ji rewacê ket wekî Bazîd, Silîva, Cizîr, Colemêrg, Hîzan û bajarên din.

### Çavkanî

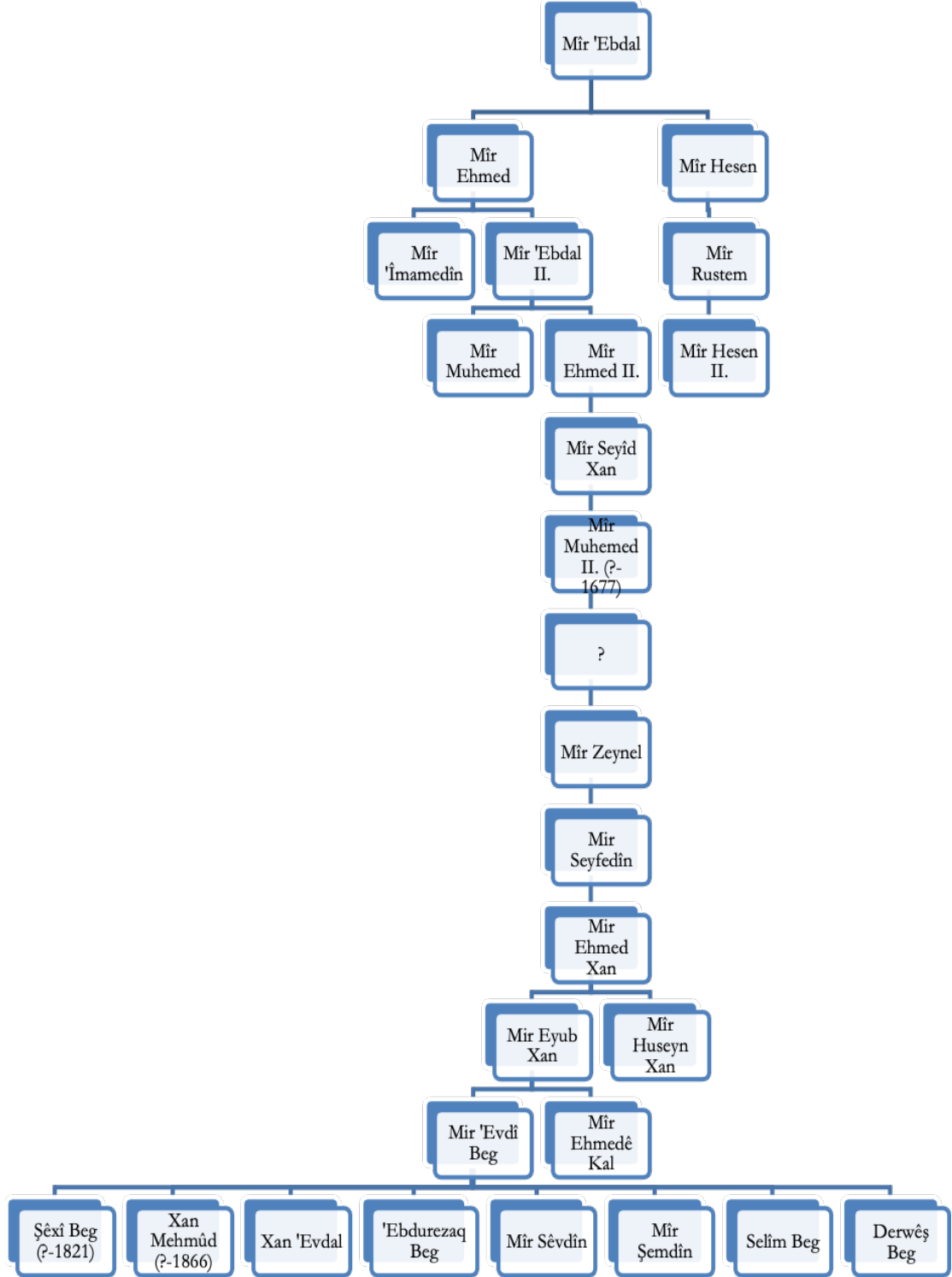
- Abdulmajid Mahmoud, N. (2015). *Ali Teramâhî'nin "Kitâbu's-Sarfi'l-Arabî bi'l-Lisâni'l-Kurdî" İsimli Eserinin İncelemesi*. Teza Masterê. Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır.
- Abdurrahman. (1335). *Bediüzzeman'ın Tarihçe-i Hayatı*. İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası.
- Acar, H. (2016). Di Edebiyata Kurdî ya Klasik de Farisînûsî: Nimûneya Weda'î. *e-Şarkiyat*, Nisan-2016, c. 8, j. 1 (15). 297-326.
- Adak, A., Baluken, Y. & Acar, H. (2014). Gora Feqiyê Teyran, *Nûbihar Akademi*, c. 1, j. 1, 111-120.
- Alakom, R. (2013). Begê Began Muhtila Begê Moksî. *Kovara Dîrok War*. Payîz 2. 62-72.
- Arvas, S. B. (2008). *Bani-i Arvas Seyyid Muhammed Kutub Neseb ve Nesli*. Ankara: Meyil Ofset.
- Arvas, N. (2013). Arvas Medresesi ve Toplum Üzerindeki Etkileri. *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medrese (Sempozyum Bildiri Kitabı)*, (c. I). Fikret Gedikli (Ed.). Konya: Muş Alparslan Üniversitesi. 481-493.
- Aydeniz, V. (2000). *Eski Said'in Ehemmiyetli Talebesi Hamza*. İstanbul: Kent Işıkları.
- Aydeniz, V. (2013). *Seyyid Şefik Arvasi*. İstanbul: Nûbihar.
- Aykaç, Y. (2020). *Kürt Mirliklerinde Edebi Patronaj (1514-1846)*. Teza Doktorayê. Diyarbakir: Zanîngeha Dicle Enstitüya Zanistên Civakî.
- Bazîdî, M. M. (2010). *Cami'eya Risaleyan û Hikayetan bi Zimanê Kurmancî*. Ziya Avcı (Amd.). İstanbul: Lis.
- Berwarî, M. E. (2020). *Dehdehê Evîne (Ne't)*. Y. Aykaç û H. Taşkın (Amd.). Wan: Lorya.
- Celîl, O. û Celîl C. (1978). *Zargotina Kurda II*. Moskova: Naûka.
- Çelebi, Evliyâ (2000) *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, (c. IV), Yücel Dağlı û Seyit Ali Kahraman (Amd.), İstanbul: Yapı Kredi.
- Çelik, M. (2015). *'Adat û Rusûmatname'ê Tewayîfê Ekradiyeya Mela Mehmûde Bazîdî*. Teza Masterê. Mardin: Zanîngeha Mardin Artuklu Enstitüya Zimanên Zindî.
- Çiçek, M. H. (2009), *Şark Medreselerinin Serencâmı*, İstanbul: Beyan.
- Demirkent, I. (1992). Bizans. *DİA*. (c. VI. 230-244.)
- Dêreşî, S. (2012). *Dîwana Weda'î*, İstanbul: Nûbihar.
- Doskî, T. Î. (2011). *Parçeyek ji Dîwana Laxerî*. Duhok: Xanî.
- Doskî, T. Î. (2013). Axayokê Bêdarî Şa'irê Rexnegir. *Nûpelda*. Payîz 14. 44-47.
- Gül, A. û Özdemir, A. R. (2013). *Yer Adlarını İade Etmek mi, 'Kürdistan'a Sınır Çizmek mi?* Özel Rapor. (No: 18). Ankara: 21. Yüzyıl Enstitüsü.
- Hakan, S. (2002). *Müküs Kürt Mirleri Tarihi ve Han Mahmud*, İstanbul: Pêri.
- Harvey, D. (2013). *Sosyal Adalet ve Şehir*. Mehmet Moralı (Wer.). İstanbul: Metis.
- Hîzanî, S. (1759/2013). *Yûsuf û Zuleyxa*. Ayhan Geverî (Amd.). İstanbul: Nûbihar.
- İpekten, H. (1996). *Divan Edebiyatında Edebi Muhitler*. İstanbul: MEB.
- Karayan, S. Y. (2016). Van Vilayetinin Demografisi 1844-1914. *Tarihi Kentler ve Ermeniler Van*. Richard G. Hovannias (Ed.). İstanbul: Aras.
- Kaya, H. (2019). *Dîwana Şêx Muhemmed Nûrî (Metn û Lêkolîn)*. Teza Masterê. Zanîngeha Van YYÜ Enstitüya Zimanên Zindî, Wan.

- Kılıç, O. (1997). *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Van*. Van: Van Belediyesi.
- Leezenberg, M. (2014). Elî Teremaxî and Vernacularization of Medrese Learning in Kurdistan. *Routledge Iranian Studies*, 47: 5, 713-733.
- Marciak, M. (2017). *Sophene, Gordyene, and Adiabene, Three Regna Minora of Northern Mesopotamia Between East and West (Impact of Empire)*. Leiden: Brill.
- Masatlı, M. (2003). *Bahçesaray Adında Bir Gezegen*. İstanbul: Çekül.
- Mills, C. W. (2016). *Sosyolojik Tahayyül*. Ömer Küçük (Wer.). İstanbul: Hil.
- Narozî, E. (1996). "Pêşgotin". (di nav de) Mele Yünisê Helqetînî. *Terkib û Zurûf*. Emin Narozî (Amd.). Stockholm: Sara.
- Orbelî, İ. A. (2011). *Li Muksê Folklor û Jiyana Rojane*. Têmûrê Xelil (Wer.). Sinan Hakan (Haz.). İstanbul: Nûbihar.
- Qeredaxî, M. E. (1998). *Bojûndenewey Mêjûy Zanayani Kurd*. (c. I). Bexda: Wemîd.
- Qutib, M. (2019). *Tibba Mela Muhemedê Ervasî*. Mela Birhanê Tarîni (Amd.). İstanbul: Dara.
- Sadinî, M. X. (2016). *Mela Huseynê Bateyî Jiyân, Berhem û Helbestên Wî*. İstanbul: Nûbihar.
- Sami, Şemseddin. (1316/1898). *Kamusu 'l-A'lam Tarih ve Coğrafya Luğatı*. (c. 6). İstanbul: Mihran Matbaası.
- Sezen, T. (2006). *Osmanlı Yer Adları*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.
- Shiel, J. (1838). Notes on a Journey from Tabrîz, Through Kurdistan, via Vân, Bitlis, Se'ert and Erbil, to Suleimaniyeh, in July and August, 1836. *The Journal of the Royal Geographical Society of London*. Vol. 8, 54-101.
- Sunkur, İ. (2011). *Sorgul*. İstanbul: Nûbihar.
- Sunkur, İ. (2013). Weda'î Kî ye?. *Kovara Dîrok War*. Payîz 2. 73-81.
- Şeref Xan b. Şemseddin Bedlîsî. (1276/1860). *Şerefname*. (c. I). V. Veliaminof Zernof (Ed.). St. Petersburg.
- Talay, A. (1998). *Bizim Eller Van*. (çap II). Ankara: Van Belediyesi.
- Tarîni, M. B. (2011). *Medrese ji Her Aliyî ve Medreseyên Me*, Ankara: Lîs.
- Taşkın, H. (2016). Mela Haşimê Miksî û Dîtina Terîqu'n-Necata Wî. *Nûbihar*. Payîz 137. 66-71.
- Taşkın, H. (2017). Nivîsteka Medreseya Mîr Hesenê Welî. *Nûbihar Akademî*. c. 2, h. 8. 141-148.
- Taşkın, H. (2018). Qewlê Feqiyê Teyran û Sînem Xanê. *Nûbihar*. Zivistan 142. 72-76.
- Taşkın, H. (2020). Seyîd Abdullah Arvasî/Dilbirin û Dîwana Wî. *Nûbihar*. Payîz 153. 68-74.
- Taşkın, H. û Yeşilçınar, F. (2022). Jiyannameya Mîrê Zirav. (di nav de) *Dîwana Mîrê Zirav*, Nûbihar. (pirtûka çapnebûyî).
- Teremaxî, Mela Eliyê (2016). *Tesrîfa Teremaxî*. Merdan Newayî (Metn û Analîz). İstanbul: Nûbihar.
- Teyran, F. (2014). *Divan ∞ Dîwan*. (c. I). Kadri Yıldırım (Amd.). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- van Koningsveld P. S. û al-Samarrai, Q. (1978). *Arabic Manuscripts, Localities and Dates in Arabic Manuscripts*, Leiden: Brill.
- Yıldırım, K. (2018). *Kürt Medreseleri ve Alimler*. (c. I). İstanbul: Avesta.
- Yûsuf Ziyaeddin Paşa. (1310). *el-Hediyetu'l-Hamidiye fî Luxeti'l-Kurdiye*. İstanbul: Dersaadet Şirketi Mürettebiye Matbaası.
- Yûsuf, A. (1988). *Şairên Klasik ên Kurd*. Uppsala: Jîna Nû.

**Arşiv û Malperên Online**

- Molla Resûl Zekî, İstanbul Meşihat Arşivi, No: IST.MFT.MSH.SAID.0144.0029.9.1955.
- Molla Yûnus Erqetînî, Şerhu'l-Ewamil, Ankara Millî Kütüphanesi, Yazmalar, No: A. 6739.
- Molla Yûnus Erqetînî, Şerhu'z-Zurûf, Ankara İl Halk Kütüphanesi, No: 4992/3.
- Pira Sor salên 1990an. <http://www.bahcesaray.gov.tr/kirmizi-kopru1> (10.11.2021).
- Sikke no: 1. [http://www.icollector.com/OTTOMAN-EMPIRE-Selim-I-1512-1520-AR-akce-0-59g-Mukus-AH922\\_i18272157](http://www.icollector.com/OTTOMAN-EMPIRE-Selim-I-1512-1520-AR-akce-0-59g-Mukus-AH922_i18272157). (09.08.2017).
- Sikke no: 2. <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=55404> (09.08.2017).
- Sikke no: 3. [http://www.icollector.com/OTTOMAN-EMPIRE-Suleyman-I-1520-1566-AR-akce-0-56g-Mukus-AH-926\\_i15117582](http://www.icollector.com/OTTOMAN-EMPIRE-Suleyman-I-1520-1566-AR-akce-0-56g-Mukus-AH-926_i15117582) (09.08.2017).
- Sikke no: 4. <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=66678> (09.08.2017).
- Verheij, J. Müküs/Moks (Bahçesaray) Beyleri (1830-1900). <https://www.youtube.com/watch?v=JNTMgXae11Y> (01.02.2022).
- Wêneya gravura kela Xoşebê, Robert Clive. (1852). <https://historyarchive.org/works/books/sketches-between-the-persian-gulf-and-the-black-sea-1852> (01.11.2021).
- Wêneya gravura kela Xoşebê. Thomas Félix. (1847). [https://art.rmngp.fr/fr/library/artworks/felix-thomas\\_victor-place\\_chateau-de-khan-abdallah-kurdistan\\_1853](https://art.rmngp.fr/fr/library/artworks/felix-thomas_victor-place_chateau-de-khan-abdallah-kurdistan_1853) (03.11.2021).
- Weneyên Pira Sor, Mutîulah Begê Miksê, Sûka Miksê û Xaniyê Mîr Mutîulah. (Arşîva taybet a Rohat Alakom).

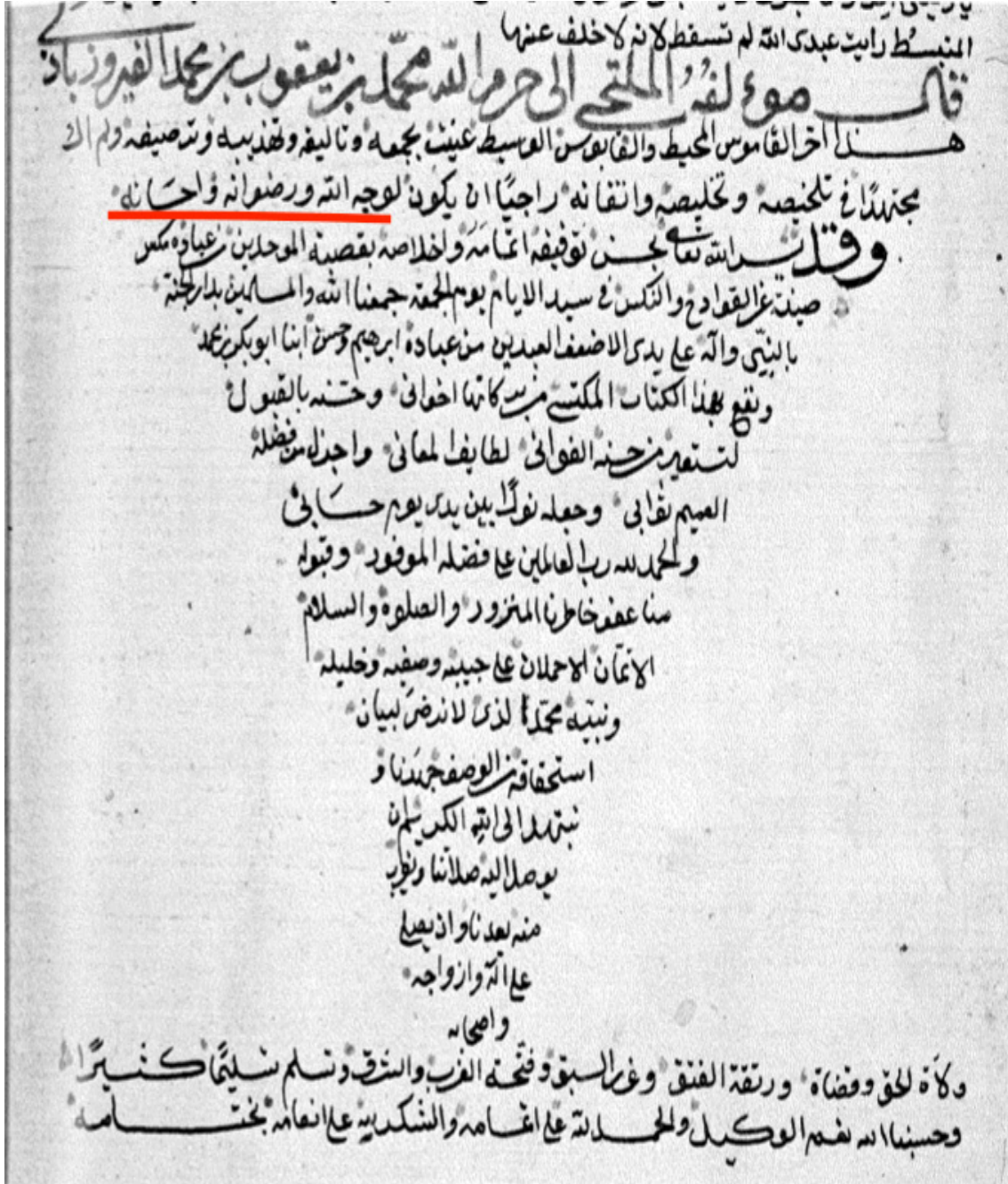
Pêvek 1: Şecereya mîrên Miksê



Şecereya Mîrên Miksê (Çavkanî: Şeref Xan, 1860; Hakan, 2002; Dêreşî, 2013).

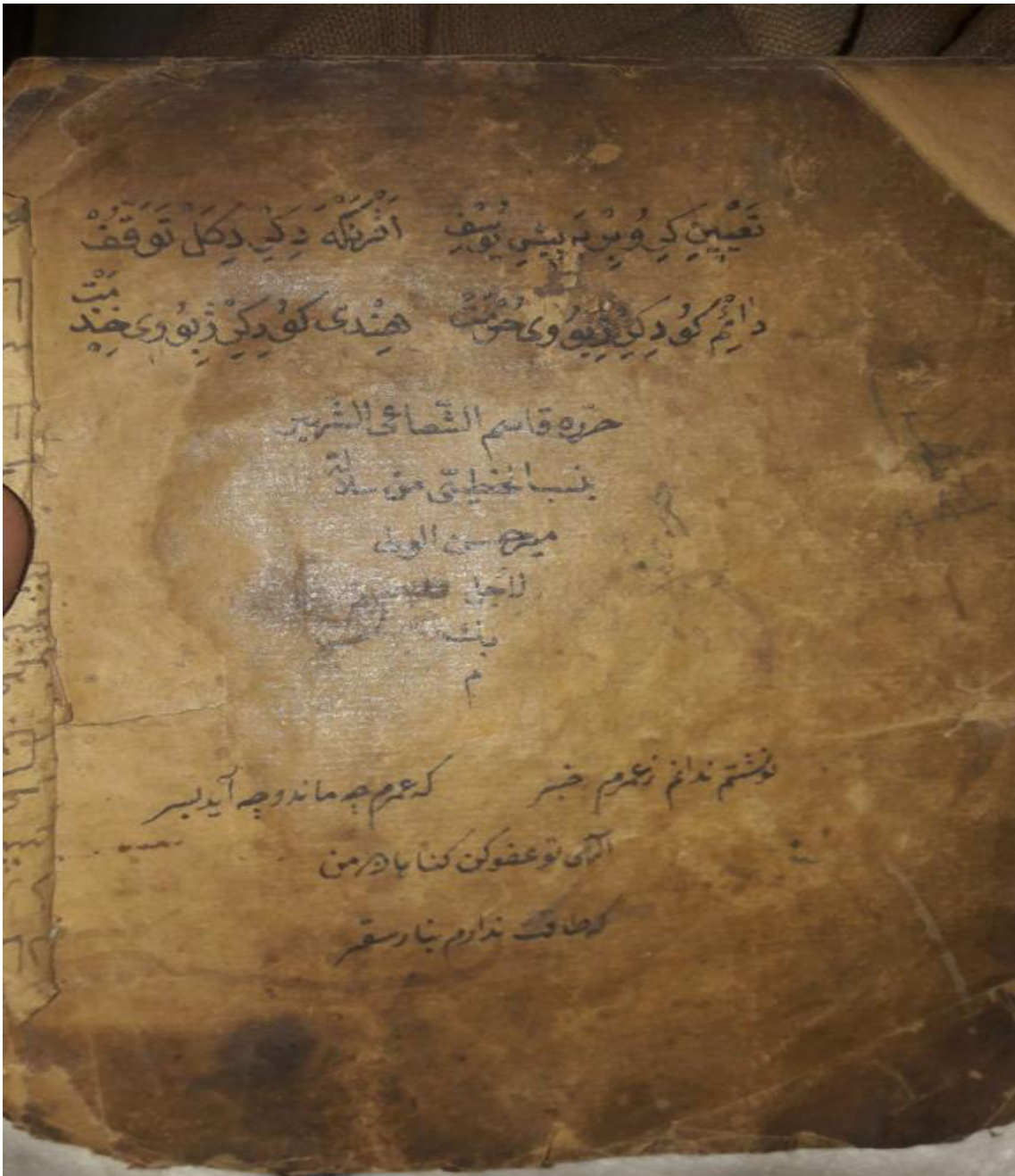


Pêvek 2: Destnivîsên ku li Miksê îstînsax bûne



**Destnivîs 1:** Ferhenga “el-Qamûs al-Muhît we’l-Qabûs el-Wasît” bi navê Îbrahîm û Hesên, ji aliyê du birayan ve li Miksê hatiye îstînsaxkirin. Di qîsma temmeta vê nusxeyê de sifeta vî bajarî bi awayekî eşkere weha hatiye nivîsîn: “Qesebetu’l-Muwehhidîn Muks” [قصة الموحدين من عباده مكنس صينت عن]. (van Koningsveld û al-Samarrai, 1978: 22-23)<sup>21</sup>.

21 Ji bo vê belgenamêyê spasiya xwe ji Dr. Yusuf Baluken re dikim.

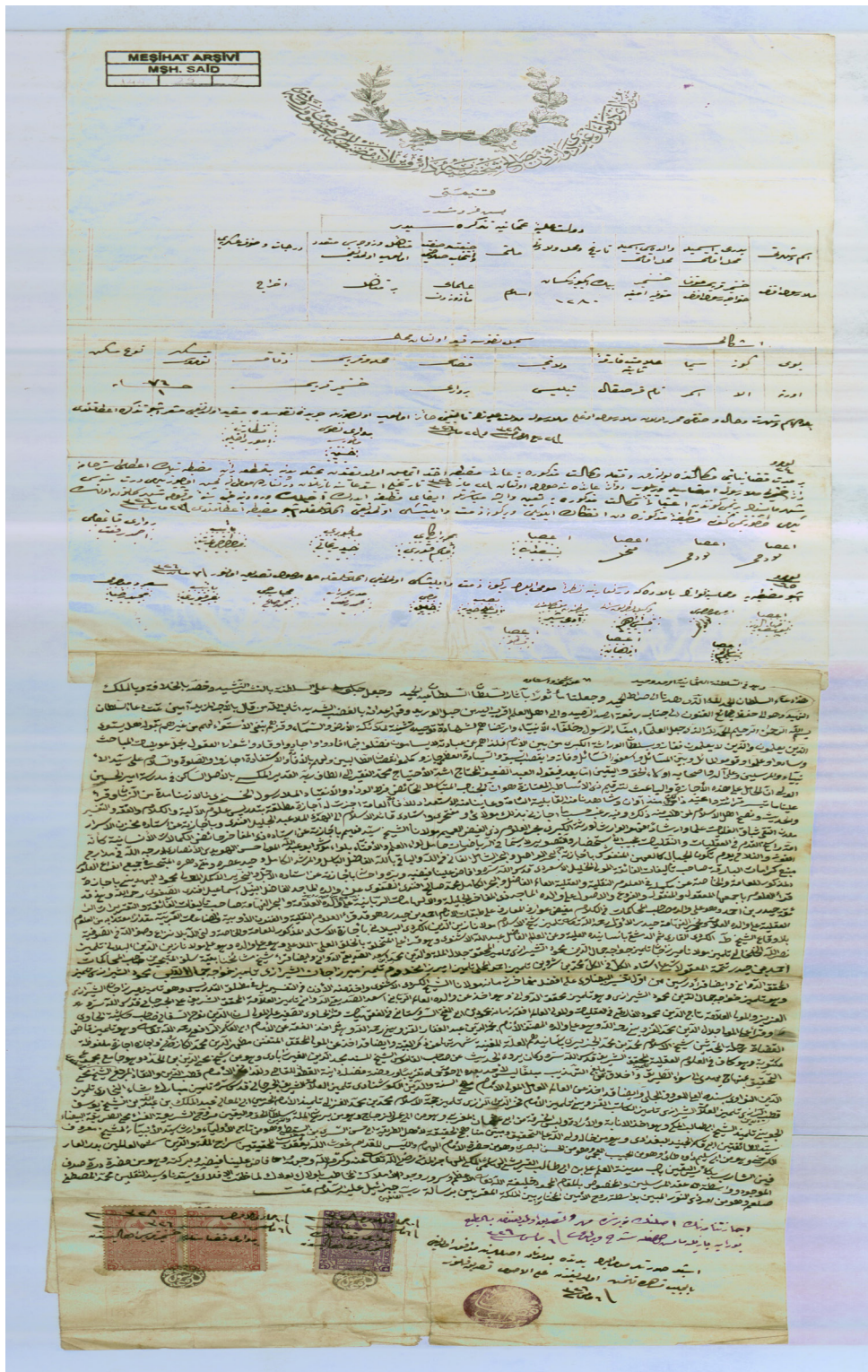


**Destnivîs 2:** Nimûneyeke ji destxeta mesnewiya Yûsuf û Zuleyxa ye bi zimanê kurdî. Ev mesnewî li Miksê hatiye îstînsaxkirin ku di qîsma temmetê de weha hatiye nivîsîn:

حرره قاسم الشقاغي الشهير بنسب الخطيبي من سلالة مير حسن الولي لأجل ؟ بك

Bi kurdî: Qasim Şiqaxî ji malbata Xetibî yê ji neseba Mîr Hesenê Welî ev nusxe nivîsî ji bo [?] Beg.<sup>22</sup>

22 (Ji bo vê belgeyê spasiya xwe ji Mela Birhanê Tarînî re dikim).



Destnivis 3: İcazenameya Mela Resûl. 10 Cemaziye'l-Evvel 1328 (20ê Gulanê, 1910), (İstanbul Meşihat Arşivi, No: IST.MFT.MSH.SAID.0144.0029.9.1955)

Pêvek 3: Çend wêneyên kevn ên Miksê û derdora wê



Wêne 1: Pira Sor li Miksê (ji kitêba Îosif Orbeli (1982), Фольклор и быт Мокса [Li Miksê Folklor û Jiyana Rojane], Moskow: Nauka<sup>23</sup>)



Wêne 2: Pira Sor salên 1990î (Çavkanî: <http://www.bahcesaray.gov.tr/kirmizi-kopru1>)

23 Spasiya xwe ji mamoste Rohat Alakom dikim ku wî wêneyên taybet ên Miksê (wêne no: 1, 5, 6, 7, 8) bi min re parve kirin.



**Wêne 3:** Kela Xoşebê ku demekê paytextiya mîrekiya Miksê kiriye. Ev gravur bi destê T. Félix ve hatiye çêkirin ku di binê vê de weha dinivîse: 1847. Khan Abdallah (Kurdistan). (Çavkanî: [https://art.rmngp.fr/fr/library/artworks/felix-thomas\\_victor-place\\_chateau-de-khan-abdallah-kurdistan\\_1853](https://art.rmngp.fr/fr/library/artworks/felix-thomas_victor-place_chateau-de-khan-abdallah-kurdistan_1853)).



**Wêne 4:** Kela Xoşebê. Bi destê Robert Clive (1725-1775) ve hatiye çêkirin û di sala 1852an de xebatên wî wek kitêb li Londonê çap bûye. (Çavkanî: <https://historyarchive.org/works/books/sketches-between-the-persian-gulf-and-the-black-sea-1852>).



Wêne 5: Mîr Mutîulah Begê Miksî (kesê ku li pêş û ortê rûniştiye).



Wêne 6: Cil û bergên ermenîyekî ji Miksê di serê sedsala XXan de.



Wêne 7: Sûka Miksê di Serdema Mutûulah Beg de. Sal 1910. (Foto: H. Magakyan, Arşîva Muzeya Neteweyî ya Ermenistanê)



Wêne 8: Xaniyê Mutûulah Begê Miksê (Xaniyê bi tena serê xwe)



Wêne 9: Mizgefta Sor a Miksê (ji derve û hundir) (Foto: Yakup Aykaç, 2017)





Wêne 10: Çend kêl û gorên neqîşkirî li goristana nav Miksê | Merqeda Feqiyê Teyran li gundê Şandîsê (Hîzan) (wêneya binî) (Foto: Yakup Aykaç, 2017)

**Pêvek 4: Sikkeyên ku li ser navên sultanên li Miksê hatine çapkirin**



**Sikke no 1:** Ev sikke li ser navê padişahê Osmanî Yavuz Sultan Selîm (1512-1520) li Miksê di sala 922/1516-1517an de hatiye çapkirin. (Çavkanî: [http://www.icollector.com/OTTOMAN-EMPIRE-Selim-I-1512-1520-AR-akce-0-59g-Mukus-AH922\\_i18272157](http://www.icollector.com/OTTOMAN-EMPIRE-Selim-I-1512-1520-AR-akce-0-59g-Mukus-AH922_i18272157))



**Sikke no 2:** Ev sikke li ser navê padişahê Osmanî Yavuz Sultan Selîm (1512-1520) li Miksê di sala 922/1516-1517an de hatiye çapkirin. (Çavkanî: <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=55404>)



**Sikke no 3:** Ev sikke li ser navê padişahê Osmanî Kanûnî Sultan Suleyman (1520-1566) li Miksê di sala 926/1520an de hatiye çapkirin. (Çavkanî: [http://www.icollector.com/OTTOMAN-EMPIRE-Suleyman-I-1520-1566-AR-akce-0-56g-Mukus-AH-926\\_i15117582](http://www.icollector.com/OTTOMAN-EMPIRE-Suleyman-I-1520-1566-AR-akce-0-56g-Mukus-AH-926_i15117582))



**Sikke no 4:** Ev sikke li ser navê padişahê Osmanî Kanûnî Sultan Suleyman (1520-1566) li Miksê di sala 926/1520an de hatiye çapkirin. (Çavkanî: <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=66678>)